

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Запорізький національний технічний університет

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з курсу «**ТЕРМІНОЛОГІЯ**»
Частина 1

Для студентів 4 курсу спеціальності «Переклад» для усіх
форм навчання

2017

Конспект лекцій з курсу «Термінологія» для студентів 4 курсу спеціальності «Переклад» для усіх форм навчання / Укладач доц., к.філол.н. І.В.Кузнецова. – Запоріжжя, 2017. – 86 с.

Укладач: доц., к.філол.н. І.В.Кузнецова.

Рецензент: Куц Є.О., к.філол.н., доцент

Відповідальний за випуск: Є.Овсяк

Затверджено

на засіданні кафедри

Протокол № 5 від
27.06.2017

ЗМІСТ

С.

ЛЕКЦІЯ 1	
ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОНЯТТЯ	
«ТЕРМІНОЛОГІЯ».....	4
ЛЕКЦІЯ 2	
СЛОВНИКОВИЙ СКЛАД МОВИ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.	
ВИЗНАЧЕННЯ ТА ВЛАСТИВОСТІ	
ТЕРМІНА.....	36
ЛЕКЦІЯ 3,4	
СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ТЕРМІНОЛОГІЇ.....	50

ЛЕКЦІЯ 1 ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОНЯТТЯ «ТЕРМІНОЛОГІЯ»

Розвиток суспільного виробництва і науки тягне за собою безперервне збільшення обсягу та ускладнення науково-технічної інформації. Це явище, отримуючи відображення в мові, супроводжується стрімким зростанням термінологічної лексики. У цьому зв'язку велике значення набуває дослідження науково-технічної термінології і складається нова наукова дисципліна - термінознавство. Термінознавство (термінологія - устар.) - наука, що вивчає спеціальну лексику з погляду її типології, походження, форми, змісту (значення) і функціонування, а також використання, упорядкування та створення.

Початок термінознавства пов'язаний з іменами австрійського вченого Ойгена Вюстера та вітчизняного термінознавця Дмитра Семеновича Лотте, які опублікували свої перші праці у 1930 р. Справу Вюстера продовжив Х.Фельбер, автор першого міжнародного навчального посібника з термінології «Terminology Manual».

На сьогодні розробкою теоретичних проблем термінознавства займається низка національних шкіл: австрійсько-німецька, франко-канадська, російська, чеська, які мають різні підходи та аспекти вивчення спеціальної лексики. З погляду значення і масштабу досліджень провідну роль відіграє російська школа, результати діяльності якої знайшли відображення у більш ніж 2 300 успішно захищених дисертаціях. Серед відомих представників сучасного термінознавства можна виділити О.С.Ахманову, С.В. Гриньова, В.А. Татарінова.

Виділяють у термінознавстві низку самостійних напрямів дослідження. У першу чергу - теоретичне термінознавство, яке вивчає закономірності розвитку та вживання спеціальної лексики і засноване на ньому прикладне термінознавство, яке розробляє практичні принципи і рекомендації щодо ліквідації недоліків термінів та термінологій, а також щодо їхнього опису, оцінки, редагування, сталості, створення, перекладу та використання.

Загальне термінознавство вивчає найзагальніші властивості, проблеми та процеси, які відбуваються у спеціальній лексиці, а галузеве термінознавство займається вивченням спеціальної лексики та понять окремих гілок знання конкретних мов.

Порівняльне термінознавство займається дослідженням спільних особливостей та якостей спеціальної лексики різних мов, наприклад, німецької/ французької та української.

Семасіологічне термінознавство займається дослідженням проблем, що стосуються значення (семантики) спеціальних лексем, зміни значень, а також різноманітними семантичними явищами, такими як полісемія, омонімія, синонімія, антонімія та ін.

Ономасіологічне термінознавство досліджує структурні форми спеціальних лексем, процеси найменування спеціальних понять та вибору оптимальних форм найменувань.

Історичне термінознавство вивчає історію термінології для того, щоб слідкувати за тенденціями впродовж створення термінів та розвитку із урахуванням цього надати правильні рекомендації щодо їх вживання. На сьогодні на основі результатів цього напряму досліджень з'явилася самостійна лінгвістична дисципліна – антрополінгвістика.

Функціональне термінознавство пов'язане з вивченням сучасних функцій терміна у різноманітних текстах та ситуаціях професійного спілкування та підготовки спеціалістів, а також особливостей використання термінів у мовленні та комп'ютерних системах.

Сьогодні формується низка нових напрямів, серед яких необхідно підкреслити когнітивне, чи гносеологічне, термінознавство, яке займається дослідженням значущості термінів у науковому пізнанні та мисленні.

Як самостійний розділ термінознавства можна розглядати також термінознавчу теорію тексту – теорію, що знаходиться на перетині термінознавства та безпосередньо теорії тексту. Вона займається питаннями типології текстів, що містять у собі терміни, термінологічним аналізом тексту та текстовим аналізом терміна.

Термін «термінознавство» був запропонований В.П.Петушковим у 1967 році на Другій всесоюзній термінологічній нараді; пізніше він був підтриманий Б.Н.Головіним і П.Н.Денісовим. Нині термінознавство є узаконеним найменуванням цієї міждисциплінарної науки. (Іншу точку зору на назву науки про терміни має О. Суперанська)

Об'єктом термінознавства є термін, його семантична і граматична організація, роль у комунікативних процесах.

Які ж завдання і предмет термінознавства XXI в.?

Будучи лексикою мови науки і техніки, термінологія властива будь-яким областям знання і є об'єктом міждисциплінарних досліджень. До питань термінології звертаються вчені таких галузей науки, як лінгвістика, логіка, філософія, інформатика, технічні галузі знання. Однак кожна з цих областей розглядає тільки ті аспекти термінології, вивчення яких може стати предметом її теоретичних інтересів або практичного застосування людей. Повний же спектр проблем, пов'язаних з питаннями термінології, залишається за рамками кожної конкретної галузі знання.

Теоретичні основи термінознавства, передбачають:

- 1) вивчення семіотичної природи терміна і його місця в системі відповідної підмови і мови в цілому;
- 2) дослідження співвідношення «система понять підмова (термінополя) - система термінів (терміносистема)» (Піотровський, Білан, Боркун, Бобков);
- 3) розробку реальних технологій обробки термінологічної лексики в різних галузях знання.

У вітчизняному мовознавстві термін <термінологія> був багатозначним і вживався у двох значеннях:

1. Термінологія як сукупність слів і словосполучень, називають спеціальні об'єкти і виражають спеціально-професійні поняття. 2. Термінологія - розділ мовознавства, що вивчає сукупності термінів, їх граматичну організацію і закони функціонування [Головін, Кобрин).

В кінці 60-х років XX століття було запропоновано розмежувати значення цього терміна, ввівши новий термін - <термінознавство>, під яким слід розуміти <комплексну науково-прикладну дисципліну, предметом якої є терміни та їх сукупності (термінологічні системи та термінології), а також закономірності складання, конструювання, функціонування та використання цих сукупностей> [Лейчик 1989]. Важливо відзначити, що в зарубіжному термінознавстві такого розмежування не відбулося, тому зрозуміти про який із зазначених вище двох значень терміну <термінологія> йдеться можливе тільки з контексту або визначення, запропонованого тим чи іншим автором роботи.

Таким чином, у вітчизняному термінознавстві за терміном термінологія збереглося тільки перше значення сукупності слів і словосполучень, що виражають спеціально-професійні поняття. На наш погляд, визначення терміна <термінознавство>, вперше введене

В.М. Лейчик, найбільш чітко підводить до визначення цілей і завдань термінознавства, а також його предмета.

Предметом термінознавства є термінології різних областей професійної діяльності. О.В. Суперанська визначає предмет загальної теорії термінології наступним чином [Суперанская та ін 1989]:

- вивчення формування та вживання спеціальних слів, за допомогою яких позначаються накопичені людством знання;
- виявлення спільних рис, властивих їм усім;
- пошук оптимальних шляхів створення нових термінів і їх систем;
- удосконалення вже існуючих термінологічних систем;
- пошуки універсальних фактів, загальних для термінологій багатьох областей;
- узагальнення досвіду роботи окремих дослідників і шкіл.

Основні завдання термінознавства:

- аналіз ролі термінології в комунікативних процесах;
- визначення місця термінології в системі мови;
- дослідження семантичного своєрідності термінів у зіставленні зі словами загальноновживаної лексики і вільними і стійкими словосполученнями;
- аналіз граматичних організацій простих (слів) і складових (словосполучень) термінів;
- дослідження специфіки термінологічних словосполучень у зіставленні з вільними і фразеологічними словосполученнями;
- конкретизація поняття «термінологічна система» і розробка методик аналізу й опису терміносистем.

Серед прикладних задач термінознавства можна виділити наступні:

- підготовка рекомендацій з оптимального вживання термінів в умовах наукового, виробничого та навчального спілкування;
- створення методики державної та галузевої стандартизації термінології;
- розробка методики термінологічної роботи при побудові систем інформаційно-лінгвістичного забезпечення АСУ, банків і бази даних;
- розробка принципів відбору термінів при вирішенні різних лексикографічних завдань, створенні автоматизованих

перекладацьких програм для різних сфер наукової та професійної діяльності.

Ігноруючи деякі дрібні розбіжності позицій, основні точки зору на термінологію як сукупність термінів можна сформулювати наступним чином:

1. Термінологія - складова частина лексики літературної мови;
2. Термінологія утворює автономний розділ лексики: національної мови, що має мало спільного з літературною мовою;
3. Термінологія - взагалі не мова, а система штучно створених знаків.

Прихильники першої точки зору говорять про походження ряду термінів від слів літературної мови та можливості введення до нього нових термінів; прихильники другий – про виділення термінології в самостійну зону зі своїми закономірностями, часом не узгоджуються з нормами літературної мови. Послідовники третьої точки зору вважають, що терміни складаються і функціонують у штучно створених умовах, що протистоять умовам природної мови, і не можуть розглядатися на рівних підставах з звичайними словами. Перша точка зору склалася у мовознавців, які вивчають переважно особливості літературної мови; друга - у предметних фахівців, які прагнуть виявити специфіку своєї галузі знання, третя - у логіків. На підставі кожної із зазначених точок зору може бути побудована своя концепція терміна і термінології. Всі вони мають право на існування, оскільки виникли у відповідних умовах у певних груп дослідників. Але, працюючи в галузі термінології, не можна розділяти одночасно всі точки зору, необхідно вибрати одну із запропонованих або виробити ще одну свою, нову.

Залежно від вихідної позиції дослідника вся його робота буде будуватися в певному напрямку, не перетинаються з напрямком роботи, заснованої на іншій концепції терміна. Ми вважатиме, що термінологія являє собою автономний розділ лексики, відкидаючи концепцію термінології як складової частини літературної мови. Терміни кожній галузі знання формують свою особливу термінологію і значення кожного терміна розкривається повністю лише в системі останньої. Будь-яка область науки, техніки - це передусім понятійна сфера. Але неможливо оперувати поняттями, не зазначивши їх словесно, не давши їм точних назв. А там, де доводиться мати справу зі словами, хай найнеймовірнішими, штучними, спеціалізованими, - це

вже лексика. Таким чином, автори відкидають і третю точку зору. Основна теза, - термінологія належить до спеціальної лексики, складає її значну частину і вимагає для свого вивчення особливого підходу.

МІСЦЕ ТЕРМІНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ МОВИ

В.В. Виноградів писав: "Проблема терміна і термінології входить в теорію загального мовознавства. Все, що пов'язано з з'ясуванням поняття терміна, зближує лінгвістику не тільки з різними областями наукового знання, але й з різними сферами виробничої практики, професійної праці ... Історія термінології тієї чи іншої сфери науки, культури, виробничої діяльності - це разом з тим повість про закономірності розвитку знань про природу і суспільство. Показово, що історія будь-якої науки неминує включати в себе і історію розвитку понять і термінів цієї області ... Вочевидь, в цьому колі наукових досліджень співдружність мовознавців і фахівців - знавців у тій чи іншій сфері наукового знання особливо необхідно ... Історія термінології - це проблема не тільки національно-історична, але й інтернаціональна, проблема історії світової науки і проблема історії людських цивілізацій, історії культурних взаємодій і угруповань народів» [Виноградов 1961].

Термінознавство пов'язане з різними розділами мовознавства, оскільки семантична своєрідність термінів очевидна як і зв'язок термінознавства та семантики, то легко простежити зв'язок термінознавства та лексикології; функціонування термінів підпорядковане чинним загальномовним законами - термінознавство тісно пов'язане з граматикую як наукою про морфологічний і синтаксичний склад мови; генетична характеристика термінів припускає обов'язкове звернення до даних історії мови; комунікативне використання термінів мотивує зв'язок термінознавства та соціолінгвістики.

Практична спрямованість загальної термінології пов'язує її з прикладної лінгвістикою, що виділяє з величезного цілого (мови - надбання людства) лише ті окремі аспекти, які диктує в даний момент практика (наприклад, складання алфавіту для певної мови, проблеми культури мови; створення нових назв для географічних об'єктів, для комерційних цілей і т.д.). У зв'язку з цим кожна галузь прикладного мовознавства змушена здійснювати серію теоретичних досліджень, прискорено форсує вивчення мовленнєвої діяльності у відповідній галузі. Зокрема, саме на частку прикладного мовознавства випало

вивчення прийомів і методів, за допомогою яких створюються терміни. У той же час завдання прикладної лінгвістики не вичерпуються термінотворенням, а загальна і приватна термінологія в своєму розвитку не задовольняються однією лише прикладної лінгвістикою.

Загальна теорія термінології виявляється пов'язаною і з проблемами культури мови, оскільки термінологія безперервно здійснює відбір найбільш раціональних форм що варіюються і дає рекомендації з створення нових термінів. Однак нормування слів літературної мови, що мають загальне вживання, і нормування спеціальної лексики, яка не має спільного вживання, ґрунтується на різних принципах. Так, для нормування (наприклад, вимови чи наголосу) таких слів, як *темп, індустрія, магазин, молодь, вибори, відсоток, буряк, столяр, комбайнер, комбайнерка, планер, шофер* і т.д., досить розіслати анкету тим людям, мовні норми і навички яких вважаються зразковими. Можна також зробити необхідну вибірку з віршованих текстів чи записати на магнітофон мова людей, до вимови яких, на думку нормалізаторів, слід прислухатися, і цього буде достатньо для того, щоб зробити висновок про тенденції розвитку норм літературної мови, про варіанти допустимих, неприпустимих, рекомендованих, застарілих. Для термінологічного нормування всього цього не тільки недостатньо, але й не потрібно.

Загальна теорія термінології певною мірою паралельна лексикології. У словнику О.С. Ахманової лексикологія визначена як "розділ мовознавства, що займається вивченням словникового складу мови» [Ахманова 1966]. У французькому термінологічному словнику Дюбуа та ін лексикології присвячений великий розділ. Автори свідчать, що розвитку лексикології передувала лексикографія, що сприяла накопиченню матеріалу дослідження. З термінологією справа йде не зовсім так. Послідовна термінографія з'являється, коли системи терміни вже більш-менш склалися.

До числа найбільш важливих аспектів лексикології відносяться номінація і вивчення значення слів. Номінація, тобто називання, пов'язана з психологією називає і регулюється специфікою його сприйняття навколишнього світу. Наука про номінаціях називається ономазіологією, наука про значення - семантикою. В області семантики спостерігається перетин мовознавства (особливо лексикології) і логіки.

Загальна термінологія займається назвами понять і, отже, значеннями слів. Але для термінології важливі не слова взагалі, а точні позначення певних понять, що можливо лише в рамках певної концепції.

Термінознавство пов'язано і з **лінгвістическими** науковими дисциплінами:

1. Для опису терміносистем широко використовуються математичні методи, і термінознавство приваблює дані математичних дисциплін: теорії ймовірностей, математичної статистики, теорії множин, математичної логіки.

2. Всі існуючі і інформаційні мови, що розробляються, з точки зору лексики є мовами термінологічними, і на цьому ґрунтується зв'язок термінознавства та інформатики.

3. З тексту терміни можуть виділятися за допомогою логічного аналізу і "роботи" інтуїції дослідника - термінознавство виявляється пов'язаним з логікою і психологією. Зв'язок термінознавства та наукознавства, термінознавства та соціології мотивована тим, що термінологія лежить в основі мови будь-якій області знання і професійної діяльності людини.

Конкретизація та аналіз завдань термінознавства дозволяють охарактеризувати термінознавство як комплексну наукову дисципліну, що знаходиться на стику декількох галузей знання - Теоретичною і прикладної лінгвістики, інформаційного пошуку, логіки, психології, конкретних галузей науки і техніки. Термінознавство вивчає план вираження термінів (граматичну організацію і закони функціонування), їх семантичну структуру, що представляє план змісту термінів як носіїв спеціальних професійних понять.

У той же час необхідно підкреслити "лінгвістичні" термінознавства в цілому - так саме, як лінгвістичні дослідження текстів художньої літератури не перетворюють лінгвістику до літературознавства, аналіз спеціальних професійних текстів і понятійно-термінологічних систем не повинен затемнювати лінгвістичний характер термінознавства.

Для того, щоб визначити місце термінології в системі мови, необхідно зрозуміти, як і яким чином термінологія співвіднесена з такими мовними реаліями, як національна мова, літературна мова, мова науки і техніки, функціональний стиль.).

Національна мова - складна, динамічна і цілеспрямована культурно-історична система, що об'єднує всі різновиди мовного функціонування. Можна сказати, що в українську національну мову входять як в єдину систему систем всі різновиди української мови: літературна мова, мова науки і техніки, розмовно-просторічна та літературно-розмовна форми мови, територіально-соціальні діалекти Термінологія, що забезпечує номінацію професійних об'єктів і понять у мові науки і техніки, невід'ємним чином належить національній мові. Таким чином, мова – це уніфікована система і основний спосіб спілкування, а національна мова – це засіб і свідок спільноті і нації. Це тип національного мислення.

Українська національна мова існує:

1 У вищій формі загальнонародної мови – сучасній українській літературній мові.

2 У нижчих формах загальнонародної мови – її територіальних діалектах.

Літературна мова – унормована, відшліфована форма загальнонародної мови,

що обслуговує найрізноманітніші сфери суспільної діяльності людей, державні і громадські установи, пресу, науку, освіту, побут людей. Основні ознаки літературної мови: унормованість, уніфікованість, стандартність, висока граматична організація, розвинена система стилів.

Становлення відмінних ознак національної мови - процес тривалий і поступовий, тому співвідношення загального літературної мови і регіональних форм спілкування змінюється в історії національних мов. Ні у Росії XVIII в., ні у Франції XVII ст. літературна мова не займала того домінуючого положення універсальної і всенародної форми спілкування, якою вона є в даний час.

Як і функціональна структура національної мови, тобто вся система форм існування мови, так і статус національної літературної мови не залишаються стабільними, вони змінюються в зв'язку з змінами, що відбуваються в історії самого народу.

Для відповіді на запитання: у яких стосунках перебувають конкретні термінології і літературна мова? - Необхідно з'ясувати, чи відповідає термінологія ознаками, які виділяються в дефініції літературної мови. Під термінологією розуміється звичайно

сукупність термінів, тобто лексичний склад мови науки і техніки. Таким чином доцільно зіставити термінологію і лексику літературної мови.

Виділяються такі ознаки лексичного складу літературної мови:

1. Обробленість, впорядкованість лексики літературної мови в порівнянні з лексичним складом інших різновидів національної мови.
2. Нормативність, що переходить в кодифіцированість.
3. Стабільність, що забезпечує існування і розвиток літературної мови.
4. Обов'язковість для всіх членів колективу - носіїв цієї мови.
5. Універсальність, що забезпечує обслуговування всіх сфер суспільного життя.

Всі ці ознаки властиві й термінології (але не властиві, наприклад, лексичному складу діалектів і жаргонів). П'ята ознака повинна бути інтерпретована як універсальність, що забезпечує спеціальну комунікацію, найважливіший вид комунікації в умовах НТР. Особливе становище у четвертій ознаки. Дійсно, обов'язковість для всіх носіїв мови, на перший погляд, термінології не властива, так як жодна людина не знає, природно, всіх термінів з усіх галузей знання і професійної діяльності. Однак опанування будь-якої сфери професійної діяльності передбачає обов'язкове «входження» носіями мови у відповідну термінологію і використання саме її в комунікативних актах.

Термінології окремих галузей знання зрозумілі лише фахівцям, так, терміни *Берг-штрих* (картографія), *показчик ролі*, *пертіненність* (інформатика), *латерит*, *гумус* (геологія) можуть бути незрозумілі переважному числу носіїв української національної мови. Але ці мовні одиниці: 1) утворені за законами української мови, 2) мають специфічно українські словозмінні парадигми, 3) реалізують українські синтагматичні зв'язки у складі словосполучення і речення. Нарешті, соціальна комунікативна потреба може забезпечити перехід цих (або інших) лексичних одиниць в розряд одиниць загальноживаної лексики.

З цих позицій термінологія легко "вписується" у визначення літературної мови і повинна характеризуватися як окрема підсистема лексики літературної мови, що забезпечує виконання найважливішої соціальної функції мови - спеціальної професійної комунікації. Таке розуміння цілком відповідає існуючим інтерпретаціям терміна (і

поняття) літературна мова, яка "є зряддям розвитку суспільного життя, матеріального і духовного прогресу даного народу, зряддям соціальної боротьби, засобом виховання народних мас, прилучення їх до досягнень народної, національної культури, а також світової науки і техніки, зряддям спільної колективної творчої діяльності з просування культури, знань вперед "

Розглядаючи термінологію як підсистему лексичної системи літературної мови, необхідно встановити відносини термінології з такими функціональними підсистемами, як фонетика, морфологія, синтаксис. Зазначимо, що 1) словотвір термінів, утворення термінів-словосполучень в основному підпорядковане загальномовним законам, 2) функціонування морфолого-синтаксичних моделей термінів у спеціальних текстах статистично відмінно від функціонування аналогічних моделей загальноновживаних слів і словосполучень у художніх текстах, 3) у спеціальних текстах, поряд з термінами, функціонують і загальноновживані слова.

Характер роботи різних ділянок "мовного механізму", обслуговуючих різні "фрагменти" соціальної діяльності людини, добре описується термінами стиль мови і стиль мовлення.

Проблема стилю, яку багато дослідників відносять до числа центральних у лінгвістичній стилістиці, вирішується ними по-різному. Предметами розбіжностей є:

- 1) зміст поняття «функціональний стиль»;
- 2) принципи класифікації (а звідси і число стилів);
- 3) питання про місце літературно-художнього стилю (мови художньої літератури) у системі стилів літературної мови.

Як відомо, в основу теорії трьох стилів літературної мови М.В. Ломоносовим було покладено експресивно-жанровий принцип (стили співвідносилися з жанрами художньої прози, поезії і драми).

При виділенні стилів загальнонародної мови (не маючи на увазі його соціальну і територіальну диференціацію) вказується безліч різновидів, що охоплюють мовний матеріал від «високих», книжкових елементів до «низьких», просторічних. Стиль – це функціональний різновид загальнонародної мови, який різниться типовими мовними засобами залежно від сфери людського спілкування.

Функціональний мовний стиль — це різновид літературної мови, що обслуговує певну сферу суспільної діяльності мовців і відповідно до цього має свої особливості добору й використання лексичних,

граматичних, фразеологічних та інших мовних засобів. Виділяють 5 стилів : розмовний, публіцистичний, науковий, діловий, художній.

Розмовний стиль, або стиль розмовного мовлення, вдовольняє потреби безпосереднього спілкування людей у повсякденному житті. Крім суто мовних засобів (розмовні, а часом і просторічні варіанти слів, короткі прості, неповні, еліптичні речення й под.), складниками цього стилю є інтонація, міміка, жести, конкретна ситуація. В основному цей стиль представлений усною формою. У письмовому вигляді використовується як діалогічне або полілогічне мовлення в художніх творах.

Найхарактернішою ознакою **публіцистичного стилю** є поєднання логічності викладу, доказовості й переконливості з образністю та емоційністю. Завдання публіцистики полягає не лише в тому, щоб викладати певні факти, явища дійсності, а й давати їм оцінку, формувати громадську думку.

У **художньому стилі**, тобто в стилі художньої літератури, найяскравіше виявляється лексичне багатство мови. Для цього стилю характерне вживання слів у прямому й переносному значенні, використання лексичних, синтаксичних фразеологічних засобів виразності, широкий вияв авторської індивідуальності.

Конфесійний стиль обслуговує потреби окремих людей і суспільства в цілому в сфері релігії та церкви. Реалізується в релігійних відправах, проповідях, молитвах, літературі релігійного характеру. Для цього стилю характерне вживання церковної термінології, включаючи слова старослов'янського походження, значної кількості метафор, алегорій, порівнянь, використання непрямого порядку слів у реченні, емоційність.

Офіційно-діловий стиль, в якому оформляються різні акти державного, суспільно-політичного, економічного життя, ділових стосунків між членами суспільства, характеризується логізацією викладу, вживанням усталених конструкцій, зокрема безособових та наказових, відсутністю емоційного забарвлення, двозначних слів і висловів. Це мова законів, указів, розпоряджень, діловодства та листування.

Науковий стиль – стиль літературної мови, якому властивий ряд особливостей, таких як: попереднє осмислення вислову, монологічний характер, строгий відбір мовних засобів, тягіння до нормованої мови. Науковий стиль реалізує передусім мислетворчу і

номінативну функції мови. Це стиль наукових праць з різних галузей науки і техніки, виробничого й господарського життя, навчальної літератури, науково-популярних видань, який характеризується широким використанням абстрактних понять, наукових і технічних термінів, номенклатурних назв. Оскільки він обслуговує професійно-наукову сферу, головною метою науковця є об'єктивний, зрозумілий, доказовий, точний і неупереджений виклад інформації, яка має впливати не на почуття, а на розум і свідомість читача.

Науковий стиль має:

- певну сферу поширення та вживання (коло мовців);
- функціональне призначення (інформування, повідомлення, переконання, регулювання стосунків, вплив, спілкування тощо);
- характерні ознаки (форма та спосіб викладу);
- систему мовних засобів(лексичних, граматичних, стилістичних тощо) і стилістичних норм.

Сфера використання наукового стилю – наукова діяльність, науково-технічний прогрес суспільства, освіта, навчання.

Головне призначення наукового стилю — систематизація знань, пізнання світу, слугування для повідомлення про результати досліджень, доведення теорій, обґрунтування гіпотез, класифікацій, роз'яснення явищ, виклад матеріалу, представлення наукових даних суспільству.

Основні позамовні ознаки наукового стилю: інформативність, поняттєвість і предметність, об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, доказовість, переконливість, аналіз, синтез, аргументація, пояснення причинно-наслідкових відношень, висновки.

Основні мовні засоби на:

- лексичному рівні: абстрактна лексика, символи, велика кількість термінів, схем, таблиць, графіків, зразків-символів, часто іншомовних слів, наукова фразеологія (стійкі термінологічні словосполучення), цитати, посилання, однозначна загальнонавчана лексика, полісемічні слова, емоційно-експресивні синоніми;

- морфологічному рівні: безсуб'єктність, безособовість, відсутність всього того, що вказувало б на особу автора, багато іменників і відносних прикметників, мало дієслів, зокрема особових форм. З наявних дієслівних форм частіше вживаються безособові, узагальнені чи неозначені, наприклад:

It might have been more efficient to give the comparative tables in each chapter. – Можливо, ефективніше було б подати порівняльні таблиці у кожній главі.

- синтаксичному рівні: переважають речення складної, але «правильної» будови, часто ускладнені зворотами, нанизанням іменних форм;

- мовностилістичні засоби: тропи (метафоричні і метонімічні перенесення), індивідуальні, тобто авторські неологізми.

Споконвічна форма існування наукової мови - письмова, що пояснюється такими її визначальними ознаками, як понятійне відображення дійсності, логічність викладу. Наукові тексти мають типові композиції жанрів. Для текстів наукового стилю характерним є послідовне членування на розділи, параграфи, пункти, підпункти. Наукова мова повинна бути суворо доказана, аргументована. Дійсно, науковий виклад в основному все ж таки орієнтований на письмову мову, про що явно свідчить необхідність у багатьох випадках хоча б часткового переходу до елементів письмового викладу (до написання формул, демонстрації таблиць, діаграм і т.д.).

Виникнення і розвиток наукового стилю пов'язане з розвитком різних галузей наукового знання, різних сфер діяльності людини. На перших порах стиль наукового викладу був близький до стилю художньої оповіді. Відділення наукового стилю від художнього відбулося в олександрійській період, коли в грецькій мові, поширивши свій вплив на весь тодішній культурний світ, стала створюватися наукова термінологія. Згодом вона була поповнена з ресурсів латині, стала інтернаціональним науковою мовою європейського середньовіччя. В епоху Відродження вчені прагнули до стислості і точності наукового опису, вільного від емоційно-художніх елементів викладу як суперечать абстрактно-логічного відображення природи. Проте звільнення наукового стилю від цих елементів йшло поступово. Відомо, що занадто «художній» характер викладу Галілея драгував Кеплера, а Декарт знаходив, що стиль наукових доказів Галілея надмірно «белетризованих». Надалі зразком наукової мови стало логічне викладення Ньютона. У Росії наукова мова і стиль почав складатися в перші десятиліття XVIII століття, коли автори наукових книг і перекладачі стали створювати російську наукову термінологію.

У другій половині цього століття завдяки роботам М.В. Ломоносова і його учнів формування наукового стилю зробило крок

вперед, але остаточно він склався у другій половині XIX століття разом з науковою діяльністю найбільших учених цього часу. Слідом за Ломоносовим розвитку і збагаченню російської термінологічної лексики в різних галузях точних і гуманітарних наук сприяли російські вчені, які жили в наступні десятиліття того ж століття, наприклад, акад. І. І. Лепехін (1740-1802) - переважно в галузі ботаніки та зоології; акад. Н. Я. Озерецковський (1750 - 1827) - в області географії та етнографії. Збагачення наукової термінології вироблялося цими вченими головним чином за рахунок відповідних російських назв видів тварин, рослин і т. п., уживаних у місцевих народних говірках. Науковий стиль російської літературної мови, заснування якого було покладено в працях Ломоносова, продовжував удосконалюватися і розвиватися.

Функціональні стилі мови співвіднесені з типами соціальної діяльності і відрізняються один від одного системами ймовірностей мовних одиниць і категорій.

Відомо, що одним з головних джерел формування мовних стилів, є нейтральні засоби мови, які використовуються в усіх стилях, але різняться ймовірностями і частотами свого вживання. Поняття **"стильовий пласт лексики"** об'єднує мовні засоби, що функціонують переважно в рамках одного стилю. Такими стильовими пластами є наукова, технічна, управлінська та соціальна термінології, об'єднуючі мовні засоби в рамках виробничо-технічного, наукового, ділового та суспільно-публіцистичного стилів.

Стиль і термінологія - явища неоднорядкові. Стиль - тип функціонування мови, який реалізує як термінологію, так і нейтральні одиниці мови, що характеризуються стійкими особливостями свого вживання (у різних стилях різними).

При утворенні та функціонуванні термінів беруть участь такі нейтральні засоби мови, як загальномовні словотвірні та синтаксичні моделі, моделі, що мають загальномовні парадигми словозміни. До того ж терміносистеми не можуть обійтися без нейтральних лексичних мовних одиниць, наприклад сполучників, прийменників, вставних конструкцій і т. п. Таким чином, нейтральні мовні засоби хоча явно і не належать терміносистемі, але їх комунікативна "робота" неможлива без цих засобів.

Отже, термінологія - це підсистема лексики літературної мови:

1) яка співвідноситься зі спеціальною професійною діяльністю, 2) яка

визначається номінацію професійних предметів, ознак, дій, явищ, 3) визначається формуванням і функціонуванням виробничо-технічного, наукового та соціально-управлінських стилів.

РОЛЬ І ФУНКЦІЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В КОМУНІКАТИВНИХ ПРОЦЕСАХ

В умовах НТР розширюються процеси обміну інформацією, зростає інформаційний потік науково-технічних та управлінських документів, використання обчислювальної техніки в науці, техніці, народному господарстві призводить до появи і розвитку нового типу комунікації - "людина - ЕОМ".

Під **комунікацією** звичайно розуміється обмін інформацією між соціальними суб'єктами або матеріальними об'єктами, який здійснюється за допомогою семіотичної (знакової) системи, в якій знак виступає як матеріальний носій соціальної інформації. Комунікація можлива не тільки між соціальними суб'єктами - членами людського колективу, а й, наприклад, між людиною і сучасної електронно-обчислювальною машиною, а також між різними технічними пристроями.

Всі процеси соціальної комунікації (спеціально- професійного спілкування), що відбуваються в світі, ґрунтуються на використанні природної мови. Люди користуються й іншими засобами спілкування, наприклад різними штучними мовами (знаки вуличного руху, морська сигналізація, мови інформаційного пошуку, програмування, музична мова, мова танцю і т. д.), але всі ці засоби спілкування є вторинними і допоміжними по відношенню до природної мови.

Можна виділити наступні типи комунікацій, які відповідно забезпечують їх семіотичні системи:

1. Комунікація "людина - людина" - обмін соціальною інформацією між людьми забезпечується засобами -. Природна мова
Синоніми -. Людська комунікація, міжлюдські спілкування
Розглядаючи термінологічні проблеми, доцільно говорити про наукове, технічне та навчальне спілкування. ..

2. Комунікація "людина - ЕОМ" - обмін інформацією між людиною і машиною, машиною і людиною
Приватний вид -. Спілкування «людина - ЕОМ - людина".

Забезпечують засоби - інформаційні мови та мови програмування, команди ЕОМ на природній мові, використовуються в

діалогових системах. Синоніми - людина-машинне спілкування, людино-машинна комунікація.

Функції термінологій в цих комунікаціях різні. Аналіз комунікативних ситуацій дозволяє виділити наступні функції:

1. У комунікативних процесах "людина - людина":

1) функцію номінації об'єктів і вирази спеціально-професійних понять, можна говорити про функції фіксації знання в процесах наукового, технічного та навчального спілкування;

2) функцію класифікації в рубрикаторах, класифікаторах, бібліотечно-бібліографічних покажчиках та інших класифікаційних системах.

2. У комунікативних процесах "людина - ЕОМ":

1) функцію номінації в інформаційних мовах дескрипторного типу, де лексичні одиниці природної мови - терміни - використовуються при створенні специфічних термінів - з штучних мов, що позначають об'єкти професійної діяльності;

2) функцію класифікації в інформаційних мовах класифікаційного типу, де терміни використовуються для розподілу відомостей інформаційних масивів;

3) функцію управління в інформаційно-управлінських системах, де терміни природної мови виступають в ролі "команди" для електронно-обчислювальної машини виконувати певну операцію над даними.

Розглянемо функції термінів в комунікативних процесах різних типів.

Комунікація "людина - людина"

У комунікативних процесах "людина - людина" терміни виконують функцію номінації об'єктів і виразів спеціально-професійних понять, при цьому терміни співвіднесені з самими різними галузями трудової діяльності людини: виробництво, техніка, наука, управління, торгівля, дипломатія, військова справа, мистецтво, спорт тощо, а також з професійним членуванням кожної з галузей трудової діяльності: в промисловості - металургія, видобуток корисних копалин, текстильне виробництво, верстатобудування тощо; в сільському господарстві - землеробство, тваринництво, садівництво тощо; в техніці - технологія машинобудування, програмування тощо; .. в науці - фізика, біологія, лінгвістика тощо, в управлінні - керівництво сільським господарством, сферою освіти тощо.

Професійна і галузева співвіднесеність визначається конкретними умовами комунікації, що в свою чергу визначає і специфіку конкретного терміна. Схожі риси комунікації дозволяють говорити про найбільш загальні сфери професійної діяльності: .. наука, техніка і виробництво, управління, культура і спорт. Необхідно відзначити, що саме тип і характер соціальної діяльності визначають семантичну систему термінів і істотно впливають на їх граматичну організацію.

Номінація в науковому, технічному та навчальному спілкуванні

У відповідності з названими сферами професійної діяльності людини виділимо наступні групи термінів:

1. Терміни науки.
2. Терміни техніки і виробництва.
3. Терміни управління.
4. Терміни культури і спорту.

Функції терміна в різних сферах суспільної діяльності (в значній мірі, але не безумовно) визначаються особливостями його семантики.

У наукових термінах на перший план виступає зв'язок (співвіднесеність) з поняттям, а в технічних та інших типах термінів - співвіднесеність зі так званим предметом, тому виробничі, технічні та інші терміни (крім наукових) семантично близькі до слів загальноживаних, причому межа між виробничо-технічним терміном і загальноживаним словом може бути проведена лише за допомогою контекстуального аналізу. Порівняйте: *береза-сировина деревообробних заводів і береза, що росте у мене під вікном*. У першому випадку, в залежності від комунікативної ситуації, береза може позначати предмет і виражати поняття, у другому випадку явно актуалізується зв'язок «слово - предмет».

Розглянемо ряд наукових, управлінських і технічних термінів.

Наукові терміни: дивергенція – расходження, відхилення, знаковість, палаталізація – пом'якшення приголосних, стаціонарність. Тут очевидна актуалізація зв'язку "слово - поняття"; сприймаючи ці слова поза контекстом, носії мови асоціюють їх з поняттям, яке вони виражають, незважаючи на те що всі ці слова мають ще й "предметні" значення, що реалізують зв'язок «слово - предмет».

Управлінські терміни: *тимчасовий керівний матеріал, Державний плановий комітет СРСР, ректорат вищого навчального закладу, Ради народних депутатів*. Ці слова поза контекстом

реалізують зв'язок "слово - предмет», понятійна співвіднесеність слів залишається прихованою.

Технічні терміни: *двигун внутрішнього згоряння, корабель на підводних крилах, селекторний код на перфокарте, покажчик літератури, пристрій для автоматичного набору.* Тут також поза контекстом реалізується предметна співвіднесеність слів, затушовується зв'язок "слово - поняття". Проте в контексті певного висловлювання може реалізовуватися як зв'язок "слово - поняття", так і зв'язок "слово - предмет», порівн: .. *Орган державної влади - Ради народних депутатів і студенти обрані до Рад народних депутатів; комплексне завдання-управління вибуховими роботами і керування вибуховими роботами підпорядковане центру; будівництво корабля на підводних крилах і теорія кораблів на підводних крилах.*

Слід мати на увазі, що сучасний етап розвитку НТР характеризується перетворенням науки в безпосередню продуктивну силу. Процес виробництва перетворюється «з простого процесу праці в науковий процес» .

Науково-технічна революція створює передумови для виникнення єдиної системи найважливіших сфер людської діяльності: теоретичного пізнання закономірностей природи і суспільства (наука), комплексу технічних засобів і досвіду перетворення природи (техніка), процесу створення матеріальних благ (виробництво) і способів раціонального взаємозв'язку практичних дій в процесі виробництва (управління). Природно, що в цих умовах стираються грані між науковими, технічними, виробничими, управлінськими, культурними поняттями і термінами: один і той же термін може виступати як елемент наукової, технічної та соціально-культурної комунікацій, що утворюють єдину систему найважливіших сфер людської діяльності.

Але серед мовних одиниць, що утворюють термінології галузей науки, техніки, виробництва, управління та культури, є група одиниць, семантична структура яких безпосередньо визначається особливостями номінації об'єктів і вираження понять. Це так звані номенклатурні одиниці (або номенклатурні знаки, позначення).

Номенклатурні позначення – це символічні, умовні назви словесно-буквеної чи цифрової структури, які спеціально створюються на базі термінів денотативного типу, наприклад: *муз. медіатор MD 2, медіатор MD 3, камертон TF-288/а, камертон PP-*

100, блокфлейта DSR-351, гітара HW 220, гітара HW 300 NS, звукознімач single SP-001, звукознімач humbucker LP-001, модель струни Silver 203, модель струни 6С301 і т.ін.

Треба підкреслити, що в термінознавчих працях упродовж багатьох десятиліть неодноразово порушували й обговорювали питання про номенклатуру. Однак і досі лінгвістична теорія терміна не виробила єдиного погляду на сутність і місце цих номінативних одиниць у підсистемі спеціальної лексики.

Уперше поняття термінологія і номенклатура розмежував Г. Винокур. Це розмежування вкоренилось у науці про мову, і з його невеликими корективами поділяє більшість сучасних термінознавців. Г. Винокур зазначав: «Щодо номенклатури, то, на відміну від термінології, під нею треба розуміти систему абсолютно абстрактних й умовних символів, єдине призначення яких – дати максимально зручні з практичного погляду засоби для позначення предметів, речей без прямого стосунку до потреб теоретичної думки, яка оперує цими речами». При цьому, «чому предмет названий так, а не інакше, для номенклатурних позначень більш чи менш байдуже, тимчасом як для терміна, який прагне мати осмислену внутрішню форму, це дуже важливе питання».

О. Реформатський, услід за Г. Винокуром, розмежовує термінологію й номенклатуру, базуючись на тому, що «номенклатурні слова – незліченні й етикетують об'єкти науки, однак вони безпосередньо не співвіднесені з поняттями науки, а терміни для кожної науки обчислювані й примусово пов'язані з поняттями науки, оскільки словесно відображають систему понять науки». Значення номенклатурних слів конкретніше й точніше, ніж значення термінів, номенклатурні слова можуть позначати предмети одиничні, а тому бути й власними іменами.

О. Ахманова, своєю чергою, пропонує таке визначення номенклатури у «Словнику лінгвістичних термінів»: «Номенклатура – сукупність спеціальних термінів-назв, які вживаються у цій науковій сфері; назви типових об'єктів цієї науки (на відміну від термінології, яка включає позначення абстрактних понять і категорій)».

О. І. Мойсєєв вважає, що розмежування понять термін – номенклатурне слово насправді зумовлене розмежуванням «поняттевої» і «предметної» термінології, тобто позначеннями, у яких чіткіше відображається власне поняттєва орієнтація (тобто терміни),

або предметна орієнтація (тобто номенклатурні одиниці). Цю думку поділяють і розвивають Б. М. Головін і Р. Ю. Кобрин. Вони розмежовують уже три типи номінативних одиниць: номенклатурні слова, виробничо-технічні терміни й наукові терміни, хоча й визнають деяку умовність їх розмежування. Номенклатурні слова, на їхню думку, виражають одиничні поняття, які містять відомості лише про один предмет дійсності й реалізують предметні зв'язки. Виробничо-технічні терміни виражають, на відміну від номенклатурних одиниць, загальні поняття, які відображають цілий клас однорідних предметів і актуалізують, подібно до номенклатурних слів, предметну віднесеність. Наукові терміни виражають загальні поняття й реалізують поняттєві зв'язки. Отже, на думку Б.М. Головіна та Р.Ю. Кобрин, номенклатурні одиниці можна розглядати у складі термінології як особливі типи термінів, які співвідносяться з одиничними поняттями й актуалізують предметні зв'язки.

Згідно з концепцією, яку розробив у термінознавстві В. М. Лейчик, номенклатура є проміжною ланкою між термінами і власними назвами. За його твердженням, терміни у плані змісту полярно протилежні власним назвам. На одному полюсі великого класу номінативних одиниць мови – класи предметів, загальні поняття про них і відповідно терміни; на іншому – унікальні предмети, одиничні поняття про них і відповідно власні назви. У плані вираження терміни й власні назви також мають значні розбіжності. Терміни здебільшого – це позначення класу предметів на основі виявлених загальних, причому суттєвих, їх ознак. Власні назви – це позначення унікальних предметів на основі виявлених несуттєвих, другорядних зовнішніх ознак. Третя відмінність термінів і власних назв полягає в тому, що терміни об'єднують в складну й розгалужену систему з ієрархічними відношеннями, а власні назви об'єднують в ряди, можуть вирости в систему, але дуже просту. Отже, терміни й терміносистеми, з одного боку, власні назви та їх набори, – з іншого, характеризуються специфічними особливостями плану змісту і плану вираження, перебувають на різних полюсах величезного класу номінативних мовних одиниць. На думку В. М. Лейчика, до номенклатури можна віднести списки назв, виробів будь-якого підприємства, товарів будь-якого магазину, сортів і т.ін. Номенклатурні знаки, на відміну від власних назв, не пов'язані з одиничними поняттями, а, подібно до термінів, є позначеннями загальних понять, але не будь-яких, а

специфічних. Специфіка понять, які служать планом вираження номенклатурних одиниць, полягає в тому, що вони (ці поняття) обов'язково є членами ряду однорідних понять, які різняться несуттєвими, другорядними, зовнішніми ознаками. Як підкреслює В. М. Лейчик, існування одиничного номенклатурного знака неможливе, оскільки номенклатурна одиниця є членом системи – номенклатури.

Отже, згідно з концепцією В. М. Лейчика, номенклатурою можна назвати систему позначень класів предметів, які належать до однорідного ряду, на основі свідомо вибраних несуттєвих зовнішніх ознак цих предметів. Планом змісту номенклатурних одиниць, як і термінів, є загальні поняття, а планом вираження, як і власних назв, служать несуттєві часткові ознаки. У цьому сенсі можна твердити, що номенклатура є проміжною зв'язковою ланкою в низці номінативних одиниць – між термінами і власними назвами.

Отже, основними ознаками номенклатурних знаків, або номенів, які допомагають виділити їх у складі спеціальної лексики, є такі: 1) номени співвіднесені з поняттями через терміни і функціують у спеціальній комунікації внаслідок існування відповідних термінів, причому співвіднесені не з будь-яким поняттям, а з таким, яке є показником класу; 2) вони є власними назвами або посідають проміжну позицію між термінами і власними назвами; 3) номени входять до такої системи, яка належить до найпростіших і є переліком однорідних понять, які лежать на одному рівні абстракції і відображають класи однорідних предметів; 4) вони є нижчою ланкою спеціальної лексики в тому сенсі, що розуміння їх неможливе без співвіднесеності з іншими термінологічними одиницями; 5) номени мають підсилену денотативність і конвенційність внаслідок того, що вони є результатом штучної номінації, призначеної для найменування спеціальної діяльності людини; 6) номенклатурні найменування характеризуються смисловою похідністю і вторинністю; 7) номенклатурні позначення перебувають на периферії відповідної терміносистеми, на відміну від термінів, які належать до її центру; 8) номени не фіксуються словниками та існують лише у сфері функціонування; 9) номенклатурному найменуванню, яке характеризує предмет, відповідає опис, який містить ознаки цього предмета, тимчасом як терміну відповідає дефініція, яка відображає істотні ознаки поняття.

Слід додати, що номенклатура кожної галузі знання й діяльності утворюється своїми особливими прийомами і визначається значною мірою екстралінгвальними причинами.

КОМУНІКАЦІЯ "ЛЮДИНА - ЕОМ"

Говорячи про роль термінології в процесах людино-машинного спілкування, необхідно особливо зупинитися на машинних інформаційних системах, керованих людиною, насамперед автоматизованих системах управління АСУ. Теорія і практика роботи з лінгвістичного забезпечення інформаційних систем довгий час була відірвана від теоретичного і практичного термінознавства, а відсутність теоретичних досліджень взаємодії різних знакових систем у документа серйозно позначалася на ефективності інформаційних систем. Між тим побудова діалогових інформаційних систем вимагає знання системно-структурної організації та законів функціонування природної мови.

Особливо важливо враховувати, що вимоги до термінології в АСУ, банках і базах даних різко підвищуються. Для знакового вираження економічної інформації використовується складна система різних термінологій природної мови, знакових систем документації, штучно побудованих алгоритмічних мов, класифікаторів та кодифікаторов, численних спеціалізованих машинних кодів.

На існуючих народногосподарських об'єктах - підприємствах, в установах, міністерствах і відомствах - економічна інформація виражається за допомогою слів і словосполучень, кількісних показників, схем і графіків, умовних позначень, які утворюють документи і розгорнуті тексти. Тому організація інформаційних систем повинна починатися з аналізу способів вираження економічної інформації, дослідження мови економічного управління.

Природно, що при цьому виникають лінгвістичні, термінознавчі проблеми: 1) лексична і синтаксична синонімія, 2) формулювання теми документа, логічна і граматична структура найменування, 3) аналіз і вибір граматичних засобів вираження ідентичного змісту, 4) побудова понятійних словників-тезаурисів, словників і класифікаторів, 5) взаємодія природно-мовних термінологій з іншими знаковими системами, які приймають участь у людино-машинній комунікації.

Основна функція термінів у комунікативних процесах "людина - ЕОМ" - функція номінації, яка, однак, істотно відрізняється від

номінації в природних термінологічних системах і здійснюється в рамках лексичних систем інформаційних **мов**.

КРАТКИЙ НАРИС ІСТОРІЇ ТЕРМІНОЗНАВСТВА

В історії радянського термінознавства можна виділити три основних періоди: підготовчий (з початку XVIII століття до кінця 1920-ч рр.; від початку діяльності з перекладу термінів і першого вітчизняного термінологічного словника 1780 р.) – період формування, збору і первинної обробки термінів і визначень спеціальних понять; перший (1930 –60-ті рр.) – період виникнення – закладання основ термінологічної теорії і практики; другий (1970 – 80-ті рр.) – період становлення – уточнення і розвитку поглядів на спеціальну лексику і шляхи її вдосконалення і виокремлення термінознавства як самостійної комплексної науки.

Зупинимось детальніше на цих періодах. У перший період важливою подією, що знаменувала появу нової області наукових досліджень, стали публікації двох статей Д.С. Лотте. У цих статтях формувалась проблематика термінознавства і вказувались її першочергові задачі. Результати його досліджень, а також праці Е. Дрезина і стаття Г.О. Вінокура, а пізніше статті А.А. Реформаторського лягли в основу вітчизняного термінознавства.

У наступний період (1970 – 1980) основним напрямком досліджень стає майже стандартний структурно-семантичний опис особливостей конкретних термінологій.

Особливо активна робота проводилась в декількох організаціях: в Інституті російської мови АН СРСР, де тоді працювали П. Н. Денисов і В. П. Даниленко, і на філологічному факультеті МДУ, де працювали В. М. Лейчик, В. Н. Прохорова, П. В. Веселов, Р. С. Цагалова, де сформувалась школа професора О. С. Ахманової, до якої належать Г. Н. Агапова, Н. Б. Гвишиані, М. М. Глушко, С. В. Гринев, В. Л. Налепип.

У цей же час з'являється Ленінградська школа, яка переважно займається питаннями історичного термінознавства (Л. Л. Кугіна, Ф. П. Сороколетов, Щ. Д. Коновалова та ін.).

У ці ж роки виходять у світ і перші вітчизняні підручники з термінознавства (А. Д. Хаютін «Термін, термінологія, номенклатура», Самарканд, 1972; О. С. Ахманова «Terminology: Theory and Method», 1977). Взагалі лінгвістичні дослідження цього часу були достатньо плідними: були виокремлені спеціальні лексичні одиниці

(терміноїди, предтерміни, квазітерміни, професіоналізми, номени); ряд різновидів власне термінів (загальнонаукові і спеціальні, власні і запозичені, терміни мови і терміни мовлення, теоретичні і емпіричні, псевдо терміни та ін.).

Найбільш важливою особливістю розвитку термінознавства в цей період було виокремлення ряду його напрямків у вигляді самостійних дисциплін таких як: термінографія, термінологічне редагування, зіставне термінознавство, галузеве термінознавство та ін..

Далі, з кінця 1980 рр. виділяється третій період. У своїй статті Гринев і Лейчик так визначили його: «...період зміни місця термінознавства в системі сучасних наук, що обслуговує наряду з іншими семіотичними і інформаційними науками процеси створення баз даних і на їх основі баз знань з використанням ЕОТ.».

Третя за значимістю наукова школа термінознавства – Празька школа, яка заснована на ідеях Празького Лінгвістичного гуртка. Найвідомішим представником якої був Л. Дродз (L. Drodz). Ця школа майже виключно займалася структурним і функціональним описом спеціальних терміносистем. Подальший інтерес складала стандартизація спеціальних мов і термінологій. На разі національні термінологічні центри існують майже в усіх країнах.

Спочатку ми більш детально звернулися до огляду становлення термінознавства радянської доби. І це не випадково, адже українські вчені, такі як Е. Ф. Скороходько, Т. Р. Кияк, Ф. А. Циткіна, Є. А. Лобач, Л. О. Симоненко, А. В. Крижанівська, Т. І. Панько також зробили свій внесок у розвиток термінознавчої науки того часу, тож можна сказати, що українське термінознавство після прийняття незалежності відокремилось і почало працювати в своєму руслі.

Вагомий внесок у розвиток термінологічної лексики вніс академік П.С.Погребняк. З його ініціативи в листопаді 1970 року було проведено першу науково-методичну нараду з проблем упорядкування і нормалізації наукової термінології. Завдання, поставлені нарадою, передбачали підведення підсумків багаторічної праці, накреслення шляхів подальшої розбудови термінології, дослідження її розвитку, укладання словників.

Через утиски української мови і насадження російської, всі праці науковців в Україні були спрямовані не на розробку теоретичних

засад термінознавства, а на роботу у сфері термінографії. В той час не велика кількість вчених все ж таки досліджувала теретичні питання новоствореної науки, серед них: Кияк Т. Р., Крижановська А. В., Лобач О. А., Панько Т. І., Симоненко Л. А., Скороходько Е. Ф., Циткіна, Ф. А. На теренах колишнього Радянського Союзу українська термінологічна школа вважалась другою після російської за кількістю досліджень. З теоретичних питань термінознавства були видані наступні праці: Скороходько Е.Ф. (Вопросы перевода английской научно-технической литературы. – К.: 1963); Крижанівська А.В., Симоненко Л.О. та інші (Склад і структура термінологічної лексики української мови – К., 1984); Крижановська А.В., Симоненко Л.А. (Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. – К., 1987) ; Циткіна, Ф.А. (Теоретические и прикладные аспекты сопоставительного терминоведения - Ужгород, 1986; Сопоставительное исследование терминологий и переводческая практика // Теория и практика пер. – К., 1988; Терминология и перевод : (К основам сопоставит. терминоведения). – Львов, 1988); Кияк Т. Р. (Лингвистические аспекты терминоведения. – К.,1989) та ін.

У наш час термінознавство в Україні стало однією з пріоритетних галузей, адже з прийняттям незалежності і з наданням українській мові статусу державної, наша держава потребує розробки понятійного апарату в усіх сферах. І українські вчені-лінгвісти плідно працюють в цьому напрямку.

Візьмімо до уваги і той факт, що широко досліджуються термінологічні системи і у різних дисертаційних роботах, окремих статтях та монографіях О. Сербенської (юридична), Т. Панько (економічна), Н. Москаленко, В. Захарчишин (мовознавча), А. Крейтор (математична), В. Пілецького, І. Процик (фізична), І. Кочан (радіотехнічна), Г. Наконечної (хімічна), О. Литвин (машинобудівна), Л. Симоненко (біологічна) та ін.

В Україні на сьогодні є кілька термінологічних центрів, основні з яких знаходяться у Харкові, Києві і Львові. Зокрема Львівський термінологічний центр успішно функціонує як самостійна номенклатурна одиниця і установа при державному університеті “Львівська політехніка”. Це Комітет науково-технічної термінології, який веде широку просвітницьку роботу, виконує державне замовлення на створення держстандартів, а також плідно працює в лексикографічному та організаційному напрямках.

У публікаціях “Вісника”, що друкується під егідою Державного університету “Львівська політехніка”, розглядаються окремі галузеві системи термінологій або їх компоненти: спортивна та фізичного виховання (Л. Бардіна, В. Шепелюк; Н. Назаренко; В. Пижов); правнича (О. Бойко, А. Токарська, Г. Онуфрієнко, Н. Руколяньська, І. Гумовська); військова (В. Карачун, Я. Яремко), залізнична (Е. Ганиш, С. Ісаєнко) тощо.

Звичайно, наявні у “Віснику” і матеріали і з теорії термінознавства, це зокрема: “Специфічні ознаки терміна і нормативні вимоги до нього” І. Дуцяка, “Наукові засади термінознавства” Г. Стешко, “Термінологія в її історичному розвитку” С. Панченко, “Концептуальні засади розвитку науково-технічної термінології (досягнення і перспективи)” Т. Лещука тощо.

Останніми роками українську термінологічну лексикографію збагатили праці харківських учених з Термінологічного центру при Українській нафтогазовій академії

(керівник центру - проф., академік Української нафтогазової академії М. Д. Гінзбург). Протягом 1997-2001 рр. працівники центру уклали і видали 11 термінних словників, що поєднують риси перекладних і тлумачних.

Але не тільки здобутки супроводжують розвиток українського термінознавства. Зараз наріжним каменем для термінологів є підхід до розв'язання проблем упорядкування української науково-технічної термінології. Як зазначає Г. Наконечна у своїй статті: «На сучасному етапі можна простежити 5 підходів до розв'язання проблем упорядкування української науково-технічної термінології.» За її словами перший підхід – формальний.

Головним для нього є кількісний показник – якнайскоріше видання словника. Другий підхід – етнографічний. Він ґрунтується на ідеї відродження національної термінології. Третій підхід – консервативний. Його прихильники виступають за збереження української науково-технічної термінології у такому вигляді, якого вона набула за радянських часів.

Четвертий підхід – інтернаціональний. Для нього характерне введення до української науково-технічної термінології великої кількості запозичень із західноєвропейських мов, особливо з англійської. І п'ятий підхід – поміркований. Він передбачає упорядкування української науково-технічної термінології з

урахуванням історичних, національних, політичних чинників і вироблення її оптимального варіанту.

Інший термінознавець В. Пілецький виділяє два типи підходу до укладання терміносистем в Україні: «...існують прихильники принаймні двох термінотворчих традицій, кожна з яких передбачає різний національнокультурний вибір: одні зорієнтовані на використання усіх наявних в українській мові способів і засобів, а інші віддають перевагу калькуванню з мови російської.»

Оглянувши історію становлення термінознавства як самостійної науки в Україні і Росії, можна зрозуміти, чому українська термінологічна школа зараз відстає від російської. Це

відбулось тому, що розробкою теоретичних засад термінознавства українські вчені почали займатися порівняно нещодавно, а до цього в Україні практично займалися термінографічною справою через утиски української мови.

Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується зростаючим інтересом до динамічних аспектів мови і переходом до лінгвістики антропоцентричної, що вивчає мову у взаємозв'язку з людиною, його свідомістю, мисленням, різними видами діяльності. Суттєві зміни відбуваються і в науці про терміни, в результаті чого формується новий – когнітивний напрямок термінознавства.

Причинами розвитку когнітивного термінознавства стали як зовнішні, загальнонаукові, причини, пов'язані із встановленням в мовознавстві антропоцентричної парадигми, так і внутрішні закономірності розвитку термінознавства. З одного боку, когнітермінознавство продовжує традиції, а з іншого боку, набуває нових меж, характерних для сучасного етапу наукового пізнання. У сучасному термінознавстві з'являються такі категорії, як мовна особистість, дискурс, знакова діяльність – когнітивне термінознавство, таким чином, відкриває можливості дослідження мовних знаків.

ЛЕКЦІЯ 2

СЛОВНИКОВИЙ СКЛАД МОВИ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ. ВИЗНАЧЕННЯ ТА ВЛАСТИВОСТІ ТЕРМІНА

Аналіз словникового складу мови науки та техніки. Три складові частини лексики науково-технічної прози: загальнолітературна, загальнонаукова, спеціальна

До словникового складу сучасної української мови входять різноманітні шари лексики, які різняться між собою за сферами свого вживання. Помітне місце в ньому займає термінологічна лексика, яка належить до лексичної підсистеми обмеженого функціонування і «має залежний характер відносно загальнонародного словника».

Аналіз мови наукової прози показує, що лексика сучасного наукового тексту складається з наступних розрядів лексичних одиниць:

1. Слова загальнолітературної мови в значенні, прийнятому в загальнолітературному мовою. Це насамперед службові слова: *прийменники - в, на, з, с, при, тощо; союзи - який, що, тому, або тощо; займенники - цей, той і т.п.*

2. Слова загальнолітературної мови, які в науковому тексті вживаються, як правило, у вузькому, особливому значенні. Це такі слова як: *бути, мати, могли, випадок, частина, умова, малюнок і т.*

3. Слова, характерні для наукових текстів і лише зрідка вживаються в ненаукових текстах як запозичення, наприклад: *аналізувати, класифікувати, фіксувати, елемент, система, функція, рівняння, температура, метод.*

4. Фразеологічні вирази: *задовольнити потребу, комплекс чого-небудь, що обумовлює небудь, бути еквівалентним чого-небудь, взаємодія компонентів і т.п.*

5. Спеціальна термінологія даної частини галузі науки, наприклад: *потужність множини, інтегруючий множник, опозиція, ідіома, графіт, анод і т.п.*

6. Слова загальнолітературної мови, зазвичай не зустрічаються в наукових текстах, але зміст яких може стати предметом наукового розгляду, наприклад: *абориген, абсурд, бик, буран і т.п.*

7. Символи, гістограми, схеми, математичні вираження та інші види несловесної наукової семіотики.

Встановлено, що якщо раніше словник наукових творів ділився тільки на дві категорії: термінологію і загальнолітературну лексику, то в даний час у ньому виділяють три шари: загальнонавчана, загальнонаукова і термінологічна.

Найчисленніший - загальнонавчаний пласт лексики, чи інакше межстилевой. Він є основою будь-якого стилю мови і нейтральний не тільки щодо стилю, але і щодо автора. Загальнонаукова лексика покликана передавати інформацію, пов'язану з пізнавальною діяльністю людини: з відкриттями, спостереженнями, систематизацією матеріалу і т.д. Загальнонаукова лексика, складова основу наукових текстів, відрізняється великою гнучкістю і рухливістю. Вона, на загальну думку, з'являється внаслідок паралельного розвитку текстів різних наук. І, нарешті, термінологічна лексика - найбільш специфічна особливість наукового тексту. Кожна область науки має свою систематично організовану термінологію, яка відповідає предмету і методам цієї науки.

Дещо інший погляд на питання організації лексики наукового тексту належить О.С.Ахмановой. На її думку, лексика наукових текстів може бути розділена на шість смислових груп. Ці смислові групи ілюструються значеннями дієслів, оскільки саме вони лежать в центрі смислової групи:

1. дієслова, що виражають ідею підходу до досліджень (припускати, намагатися, очікувати, планувати, визначити заздалегідь і т.п.);

2. дієслова, що виражають ідею отримання знань (вивчати, відкривати, розробити, обстежити, знаходити, помітити і т.п.);

3. дієслова, що виражають ідею фіксації і систематизації знань (позначити, класифікувати, зіставляти, розмежовувати, виділяти, пов'язувати, перераховувати і т.п.);

4. дієслова, що виражають ідею перевірки даних і результатів дослідження (перевіряти, змішувати, що не відповідати, пропускати, переглядати, формулювати і т.п.);

5. дієслова, що виражають ідею міркування і формулювання висновків (аналізувати, абстрагувати, оцінювати, характеризувати, укладати, узагальнювати, судити, визначати і т.п.);

6. дієслова, що виражають ідею поширення результатів досліджень (обговорювати, роз'яснювати, викладати, показувати, ілюструвати і т.п.).

Єдність цих груп слів виявляється в тому, що вони відображають і зображують процес наукової діяльності взагалі, безвідносно до конкретної науки, і також у тому, що одне і те ж слово може входити в різних значеннях, характерних для наукового тексту, більш ніж в одну групу слів.

Крім того, існує ряд дієслів, які не зазнали зміни значення і вживаються в наукових текстах у значеннях, прийнятих у загальнолітературному мові, наприклад: *відповідати, складатися, складати* і т.п.

Отже, до спеціальної лексики належать всі лексичні засоби, так чи інакше пов'язані з професійною діяльністю людини. Але було б неправильним відносити до неї все те, що не є загальна лексика або всі слова, що не мають спільного вживання.

Перш за все, ми не може віднести до спеціальної лексики слова, що належать до територіальних діалектів, поширених не на всій площі розселення даного народу. До спеціальної ми не відносимо лексику арготіческу, яка хоча і пов'язана з деякою цілеспрямованою діяльністю, але служить не стільки для викладу, скільки для приховування фактів. Арго як самостійна форма існування мови з'являється дуже рано у Європі - принаймні з часу римських завоювань.

Не належать до спеціальної лексики і жаргонізми - особливі, помітні, модні слівця, характерні для деяких соціальних груп, особливо - молодіжних. Дуже строкаті за своїм походженням, жаргонізми служать для виявлення своїх однодумців, для протиставлення своїх - не своїх. Вони фактично нічого не додають до мови, а лише створюють особливий колорит речі.

Не належать до спеціальної лексики архаїзми і неологізми літературної мови, оскільки всередині певного жанру вони використовуються в якості виразних засобів. Якщо ж архаїзми і неологізми виявляються в рамках певної підмови (археологія, техніка), вони належать до спеціальної лексики цих підмов на рівних підставах. Так, в наукову термінологію нерідко включаються терміни, що містять елементи церковнослов'янської мови в такому вигляді і формах, які для літературної мови вважаються застарілими, архаїчними: *хладостойкий*, порівн. паралельну форму *холодостійкий*; *хлад* - архаїзм літературної мови; *здоровохранение* (рос.) - в цьому терміні компонент *здрав*- взагалі не можна замінити на *здоров*-;

У літературній мові архаїзми використовуються в стилістичних цілях. Усередині термінологічних систем терміноелементи *град, хлад*. У зв'язку з цим ми категорично заперечуємо проти вживання виразів професійний жаргон, професійне аргю.

Таким чином, кажучи про спеціальну лексику, не слід залучати поняття літературної мови. Літературному нормуванню піддається загальна лексика, що має загальне вживання, зрозуміла всім членам даного мовного колективу без спеціальної підготовки. Поети, письменники виробляють стилістичні та слововживанні норми саме для слів загальної лексики. У спеціальній лексики інше походження і призначення. У багатьох випадках вона формувалася раніше становлення літературних мов.

Лексика літературної мови створюється заради спільного вживання. У ній нейтралізуються особливості, характерні для окремих регіонів, соціальних груп і т.д. У спеціальній лексиці, що входить в самостійні підмови, навпаки, культивуються і закріплюються специфічні відмінності, порівн. наголосу: рапорт, компас, типові для под'язика моряків.

Обсяг спеціальної лексики у багато разів перевершує обсяг загальної лексики, тому що кожен національний мова обслуговує безліч предметно-професійних полів з іншою організацією лексичних засобів у порівнянні з загальноновживаними.

Виробничо-професійна лексика - це слова чи словосполучення, які пов'язані з певною сферою виробництва (назви процесів виробництва, знарядь праці) та професії. Спеціальні слова та вислови, притаманні мові певної професійної групи, називають професіоналізмами. Виділяють науково-технічні, професійно-виробничі, просторічно-жаргонні професіоналізми³. Звичайно вони виступають як неофіційні, розмовні, а тому часто емоційно забарвлені синоніми-еквіваленти до усталеної професійної номенклатури чи слів-термінів і виходять за межі літературної мови. Наприклад, у мові працівників банківсько-фінансової сфери можна почути професіоналізми зняти касу, підбити (прикинути) баланс; користувачі персональних комп'ютерів материнську плату називають *мама*, а клавіатуру *клава*; у друкарів та журналістів помилка - це ляп. Лише деякі з них часом входять у нормативне вживання, напр.: *двірник* "пристрій для очищення вітрового скла", *ліхтарик*, *боковик* "підзаголовок, винесений за поля тексту".

На думку деяких дослідників, "професіоналізми виникають, коли та чи інша спеціальність або вид занять *не має розвинутої термінології*". Більш виваженою, однак, видається думка про те, що професіоналізми вживаються у певному професійному середовищі з метою "детальнішого членування дійсності в сфері спеціальних інтересів"³. Виконуючи важливу номінативно-комунікативну функцію, вони сприяють кращому взаєморозумінню.

Професійна лексика тісно пов'язана зі спеціальною термінологією окремих галузей науки, техніки, освіти. Вони мають велику кількість спільних елементів, але між ними є й істотні відмінності. При детальній диференційованості назв окремих предметів, їх частин та видових понять у професійній лексиці немає назв для широких категорій однакових чи подібних реалій, а кожна назва за своїм походженням і структурою звичайно ізольовані від інших, виникають стихійно на власній мовній основі, не мають чіткого наукового визначення. У термінології слова, що означають близькі поняття, становлять утворення від однакових коренів, галузеві терміни переважно творяться свідомо, часто з використанням іншомовних слів та словотворчих засобів.

Професіоналізми здебільшого застосовують в усному неофіційному мовленні, у писемній мові вживають у виданнях, призначених для фахівців (буклети, інструкції, поради). Взагалі в офіційно-діловому та науковому стилях професіоналізми використовують з певним застереженням. Чим вищою буде мовна культура і більш організованим колектив, тим рідше з'являтимуться професіоналізми, особливо в діловому мовленні.

Науково-термінологічна лексика - один з основних лексичних компонентів таких функціональних стилів писемного мовлення, як науковий, офіційно-діловий, публіцистичний. Усі слова, які належать до термінологічної лексики, об'єднуються в мові загальною назвою "термін".

Термінологічна лексика є важливою категорією лексики кожної мови. Становлення української спеціальної термінології відбувалося у досить складних умовах, викликаних різними обмеженнями суспільного функціонування української наукової мови. Штучне гальмування її в різні періоди історичного розвитку позначилося на формуванні термінологічного словника. Однак попри несприятливі попередні умови та завдяки активізації термінологічної роботи

сьогодні, українська термінологічна лексика повно відбиває рівень сучасних наукових знань, технічного і суспільно-культурного прогресу. При НАН України працює Комітет наукової термінології, який апробує суспільно-комунікативну вартість наукових термінів. Розв'язання термінологічних проблем має не тільки лінгвістичне, а й державне значення, оскільки наявність термінології є однією з обов'язкових умов розвитку науки, техніки, освіти.

Термінологія становить окрему підсистему в складі лексичної системи, , для неї характерний двосторонній зв'язок з лексичною системою, оскільки одночасно вона є й донором, і реципієнтом - збагачуючи певною мірою лексику, вона сама перебуває під впливом тих процесів, що відбуваються у лексиці загальнонаціональної мови"⁶. Кількість термінів з розвитком суспільства збільшується, оскільки вони перші фіксують соціально-економічні, державно-політичні, науково-технічні та культурні досягнення усієї людської цивілізації.

Важливо також, наголошують мовознавці, сформувати національну терміносистему у найсучасніших галузях, а саме у галузях комп'ютерної техніки, штучного інтелекту, автоматизованого забезпечення, інформаційної служби, розширити присутність української мови в Ін-тернеті, тобто створити українську термінологічну базу сучасного постій дустріального суспільства⁷

ПОНЯТТЯ ТЕРМІНА ТА ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ ШЛЯХИ ВИНИКНЕННЯ ТЕРМІНІВ

Кількість термінів у розвинених мовах багатократно перевищує чисельність загальноновживаних слів і досягає зараз кількох мільйонів лексичних одиниць. І ця величина невпинно зростає. Термінологічні одиниці надходять до мови різними шляхами. Перший шлях — надання статусу термінів загальноновживаним лексичним одиницям рідної мови. Такий варіант утворення термінів не завжди є позитивним, оскільки тут часто мають місце переосмислення, метонімічне перенесення, коли слову приписується нове значення (наприклад, терміни «плече», «голова», «ланцюг» тощо). З метою диференціації подібних лексичних одиниць терміни часто змінюють форму написання, вимови, відмінювання, наголосу.

Більш популярним та виправданим є шлях утворення термінів шляхом запозичення з інших мов. На різних етапах становлення суспільства терміни запозичуються з різних мов, що зумовлюється різними історичними умовами. Так, музична та комерційна

термінологія провідних європейських мов є, в основному, італійського походження (*легато, адажіо, анданте, банк, авізо, лоро, альпарі*), театральна та поштова — французького (*антракт, партер, афіша, кур'єр, бандероль*), спортивна — англійського (*футбол, спорт, чемпіон, ринг*). Навігаційна термінологія в українській, російській, англійській та деяких інших мовах складається, в основному, з голландських лексичних елементів (*рос. киль, рубка, боцман*). Загальнотехнічна, реміснича та військова термінологія багатьох слов'янських мов має численні запозичення з німецької мови (*верстат, кронпфейн, еркер, плац бруствер, фельдфебель, штандарт*).

Особливий тип запозичень — вживання слів і словотворчих моделей грецької та латинської мов. Такі терміни

утворювалися на різних етапах розвитку мови і в різних терміносферах. Церковна термінологія у народів, що сповідують католицизм, складається, в основному, з латинських елементів, у православних народів — з грецьких. В деяких субмовах не завжди можна віддати перевагу будь-якій одній мові.

Надто у теперішній час нові терміни нерідко утворюються за змішаним типом; один корінь грецького походження, інший — латинського (наприклад, слово «термінологія» складається з латинського елемента *terminus* — межа, та грецького — наука).

Необхідно зазначити, що цілком нові терміни, як правило, не «вигадуються». За всю історію розвитку науки та техніки можна навести лише кілька випадків такого утворення термінів.

Як окремий випадок термінотворення можна навести шлях запозичення одиниць з інших наукових сфер. При цьому термін нерідко набуває нового значення (наприклад, «морфологія» у мовознавстві та біології; «мовлення» у мовознавстві, риторичі, психології, фізіології та медицині).

ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНА

Термін, як і всі інші мовні універсали, важко піддається дефінуванню. Через складність та дискусійність такого завдання в лінгвістиці існує чимало найрізноманітніших спроб визначення термінів. Б. М. Головін пише, що термін — це окреме слово чи утворене на базі іменника підрядне словосполучення, що означає професійне поняття та призначене для задоволення специфічних потреб спілкування у сфері певної професії (наукової, технічної, виробничої, управлінської). Дане визначення є досить вдалим та

містким, хоча деякі моменти можуть викликати заперечення. Сумнівним є, зокрема, той факт, що всі терміни утворюються лише на базі іменника. Такою базою інколи можуть служити також прикметники, дієслова (особливо у шаховій термінології), прислівники (особливо у музичній термінології). Не зовсім зрозумілим є також положення «специфічні потреби спілкування», слабо відображені функції терміна в парадигматичному плані, не вказані деякі особливості термінів на відміну від загальноживаних слів тощо. І. С. Квитко, спираючись на різні визначення, пропонує цікаву «сумарну» дефініцію: «Термін — це слово чи словесний комплекс, що співвідноситься з поняттям

певної організованої галузі пізнання (науки, техніки), що вступають у системні відносини з іншими словами та словесними комплексами й утворюють разом з ними в кожному окремому випадку та в певний час замкнену систему, що характеризується високою інформативністю, однозначністю, точністю та експресивною нейтральністю» [Квитко 1976, с. 21].

Досить коротко і точно сформульовано визначення терміна Комітетом науково-технічної термінології АН СРСР (КНТТ): «Термін — це слово чи словосполучення, яке є єдністю

звукового знаку та співвіднесеного (зв'язаного) з ним відповідного поняття в системі понять даної галузі науки й техніки» [Климовицький 1967]. Як зазначає О.В. Суперанська: «Терміни – це всі слова, що пов'язані з професійною діяльністю, при цьому людина, зайнята у якійсь сфері, не завжди замислюється про системність термінів і наявність достатніх умов для термінування тих чи інших понять». Сучасні дослідники продовжують вивчати питання про сутність поняття «термін» і дають свої власні визначення. Е.Ф.

Скороходько розуміє термін як слово чи стале словосполучення, що є членом такої лексико-семантичної системи, яка репрезентує певну фахову систему понять; це слово чи стале словосполучення, яке виражає спеціальне поняття науки, техніки або іншої галузі людської діяльності, та має дефініцію, яка розкриває ті ознаки цього поняття, що є релевантними саме для цієї галузі С.С. Безруков відзначає,

що «термін» досліджується лінгвістикою, логікою, філософією, інформатикою, теорією держави і права, термінологією та іншими науками. Вимоги, які ставляться до нього цими галузями знань, є різними: від однозначності, точності, системності, правильної

орієнтації на предмет у системі, зручності, економії, лаконічності, відсутності емоційного навантаження у лінгвістиці та термінології, до однозначності, емоційної нейтральності, незалежності терміну від контексту у правознавстві. Під терміном, як зазначає Л. В. Івіна, розуміємо «основу одиницю мови науки, спеціальних галузей знань і сфер діяльності людини, яка покликана номінувати об'єкти і процеси та одночасно служити засобом пізнання».

Через те, що термін, як і всі інші мовні універсалиї, важко піддається визначенню, для отримання задовільного визначення, необхідно побачити в явищі, яке позначається терміном, його родові та видові ознаки. Ці позначення є важливими для встановлення взаєморозуміння між спеціалістами та засвоєнням інформації для пересічних людей.

Отже, термін є невід'ємним складовим елементом певної системи. Відношення терміну до спеціальної сфери використання зумовлено тим, що він вживається для назви (іменування, номінації) понять. Ця властивість терміну є найбільш важливою, бо вона визначає не тільки його приналежність до спеціальної галузі знань, але й інші його особливості. Терміни розглядаються як спеціальні слова, обмежені своїм особливим призначенням. Якщо в загальноживаній мові слово може бути багатозначним, то потрапляючи в певну термінологію це ж слово, зазвичай, стає однозначним. Але в термінознавчій літературі можна зустріти твердження, що та чи інша сукупність термінів стає терміносистемою лише тоді, коли вона зазнає підпорядкування та корекції. На відміну від загальноживаних слів, мова конкретної галузі науки, або людської діяльності виробляє свою власну словотворчу систему, підпорядковуючи її своїм власним вимогам та функціям. Системність термінів означає взаємопов'язаність між словами, які складають основу певної сфери використання. Саме вона вважається необхідним підґрунтям для формування наукової теорії.

Виділяють три основні точки зору на функції терміна: номінативна, дефінітивна, тобто наявність у терміна суворої і точної дефініції [Реформатський, 1968, Виноградов, 1947, Капанадзе, 1965; Котелова, 1970], номінативна та дефінітивна [Левковська, 1962, с. 197]. В.В. Виноградов пише: "Слово виконує номінативну або дефінітивну функцію, тобто або є засобом чіткого позначення, і тоді воно - простий знак, або є засоб логічного визначення, тоді воно -

науковий термін" [Виноградов, 1947]. "Інколи кажуть, що термін називає, позначає, виражає і навіть відображає поняття, з чого випливає, що терміну приписується номінативна, сигніфікативна, експресивна і навіть відображальна функція" [Кузькін, 1962]. Найбільш правомірною здається точка зору К.А. Левковської: "Серед повнозначних слів особливими словами відносно значення і вживання є терміни, оскільки вони поряд з номінативної функцією (функцією позначення тих чи інших подань), що виконується та іншими словами мови, виділяються ще й своєю дефінітивної функцією (функцією визначення відповідного поняття)» [Левковська, 1962]. Цікаво відзначити, що лише у термінів можливе суміщення поняття і лексичного значення, незважаючи на існуючі між ними відмінності [Володіна, 2000].

Особливості значення слова-терміна на відміну від слова-нетерміна більш детально досліджував Б.М. Головін [Головін, 1980]. Перерахуємо найбільш важливі з них: співвіднесеність не з окремим предметом, а з поняттям; потреба в дефінірованія; формування індивідуальних, властивих окремим вченим понять; співвіднесеність значення терміна зі значеннями інших термінів у межах відповідної термінологічної системи; співвіднесеність з певною професійною діяльністю та ін " Виходить, таким чином, що в слові-терміні на перший план виступає його об'єктне значення, суб'єктне ж, оцінне, або взагалі знято, або завуальований. "[Головін, 1980].

Традиційно до терміну, як до елемента мовної системи пред'являються певні вимоги, які варіюються залежно від автора. Вимоги до терміну були сформовані ще в 30-х роках в роботах засновника радянської термінології Д. С. Лотте. Він висунув та обґрунтував наступні вимоги: краткість, однозначність, вмотивованість, простота, погодження з іншими термінами, які є в терміносистемі, тобто системність.

Російська термінологічна школа виділяє системність як один з основних ознак терміна. Однак термінологія будь-якої області знання не може не бути системою, так як область знання, і її поняття, виражені термінами, самі утворюють систему. У сучасних дослідженнях системність терміна розглядається, з одного боку, як вираження системи понять певної галузі знання, а з іншого боку, як «відображення мотивуючих словотворчих можливостей слова-знаку,

що є терміном» [Лемов, 2000]. Д.С. Лотте, розглядаючи системність, вказував на необхідність дотримання таких положень: необхідність класифікації понять, виділення термінуємих ознак і понять з опорою на класифікаційні схеми, а також необхідність відображення словом спільності термінуємого поняття з іншим і його специфічність [Лотте, 1961].

Досить значимою ознакою є однозначність. Вітчизняна лінгвістика, прагнула до стандартизації і уніфікації термінології та розглядала термінологію в статичній, а не в динамічній, вважала, що в ідеалі у терміна повинно бути одне значення, і полісемія в термінології не віталася. Поява багатозначності у терміні розглядається як його можливість «описувати об'єкт пізнання з різних позицій предметного та логічного знання» [Телія, 1986]. У сучасних дослідженнях існує два протилежні погляди на багатозначність терміна. Одні дослідники вважають, що багатозначність є перешкодою у науковій комунікації і створює певні труднощі в розумінні інформації. Так, Б.М. Головін пов'язує явище багатозначності з нечіткістю термінів, складністю їх семантико-граматичної структури, що призводить до неблагополучної термінологічної ситуації.

Критерії чіткості, точності і однозначності, що пред'являються до терміну запобігають виникненню «різномудства в розумінні та застосуванні одних і тих самих термінів, зменшують втрати у сприйнятті і засвоєнні інформації» [Березин, Головін, 1979]. Інші стверджують, що багатозначність терміна знімається в контексті, а також в результаті життєвого і професійного досвіду людини, тому не може заважати точному розумінню.

Б.М. Головін, Р.Ю. Кобрін виділяють дефінітивність як одну з обов'язкових ознак терміна: «має визначення - термін, не має визначення - не термін» [Головін, Кобрін, 1987].

Ще В.В. Виноградов писав, що якщо слово є «засобом логічноговизначення, тоді воно - науковий термін» [Виноградов, 1947]. Дефініція «є логічна операція, в процесі якої розкривається зміст поняття» [Кондаков, 1971]. Л.М. Алексєєва під дефінітивністю терміна розуміє «його головна властивість бути похідним дефініції» і вважає, що «термін завжди породжується на основі актуалізованої або потенційної дефініції» [Алексєєва, 1998]. Однак існує і протилежна точка зору, автори якої виходять з відносності й умовності характеру

понять, що лежать в основі термінів, які виступають як посередники «між реальною дійсністю, і самим процесом пізнання цієї реальної дійсності», отже, дефініція «не однозначна, не єдина, не чітко визначена» і «допускає множинність інтерпретацій» [Алексєєва, 1998].

Неемоційність і байдужість доконтексту також визнані абсолютизованими ознаками, і їх слід розглядати не як незаперечну, а як бажану вимогу. Так, Б.М. Головін і Р.Ю. Кобрін вважають термін «непридатним для побудови висловлювань, що виражають так зване «образне значення», компоненти емоційно-вольової сфери свідомості «в загальному значенні терміна або стерті, або повністю відсутні» [Головін, Кобрін, 1987]. Сучасні дослідники відзначають наявність емоційності, образності та експресивності у значеннях термінів. З.І. Комарова виділяє велику групу предметних термінів, які «включають у свою семантичну структуру образність (експресивну вмотивованість терміна), а також виділяє предметні терміни, де емоційність« пов'язана з виразом відносини того що говорить до означувального. Прикладом служать зменшувальні утворення іменників» [Комарова, 1991].

Б.М. Головін відзначає, що "аналіз різних термінологій, здійснений різними авторами, ставить під сумнів правомірність пред'явлення до термінів розглянутих вимог, оскільки значна частина реально функціонуючої термінології цим вимогам не відповідає, але тим не менше продовжує обслуговувати відповідні галузі знання" [Головін, 1981].

Б.М. Головін також приходить до висновку, що більш поглиблене вивчення термінів і термінологічних систем розбиває ілюзії. Що термін має бути однозначним, чітким, що термін необхідно вивчати у сфері фіксації, тобто в словниках, а не в процесі їх функціонування, тобто в текстах, що полісемія «явище неминуче і природне» [Головін, 1979]

ЛЕКЦІЯ 3,4

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ТЕРМІНОЛОГІЇ

Однією з актуальних проблем сучасного мовознавства є вивчення процесів формування термінологічних систем. Семантичний спосіб утворення нових слів і нових значень знайшов своє відображення в дослідженнях, проведених на основі як загальнонародної лексики, так і різних термінологій. Розгляд семантичного способу термінотворення є одним з аспектів вивчення термінів, що виникають із загальнонародних слів.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. інтерес до семантичної деривації підвищився. З'явилося фундаментальне дослідження семантичної деривації В.Г. Гака; питанням сучасної семантичної деривації присвятили кандидатські дисертації Н.В. Чернікова, І.А. Самойлова, Д.В. Мазурик; лексико-семантичних словотвірних аспектів торкаються в докторських дисертаціях О.А. Семенюк та О.А. Стишов. Проблеми семантичної деривації є предметом наукових дискусій багатьох учених, розробляються теоретичні основи семантичної деривації (Г.А. Залізник, Г.І. Кустова, О.В. Падучева, Р.І. Розіна та ін.).

Семантична деривація посідає особливе місце в синхронії й діахронії мови, оскільки виникнення у слова нового значення є проявом динамічного характеру семантичної системи, є кроком із синхронії в діахронію. Завдяки діалектичності поглядів вітчизняних лінгвістів (В.М. Русанівського, О.О. Тараненка, Ж.П. Соколовської, Л.О. Кудрявцевої) ще в період, коли пріоритет належав системно-структурному вивченню явищ на синхронному зрізі, їх праці започаткували традицію розглядати багатозначність як динамічне явище, поєднуючи при цьому спостереження над історичними процесами розвитку з розглядом на синхронному зрізі.

Термін «семантична деривація» був запропонований Д.Шмельовим: «Механізм перенесення найменувань, чи семантичної деривації, тобто появи у слів нових значень, може бути описаний на основі тих семантичних ознак слова, які роблять можливим його застосування для нових явищ та предметів». До явища семантичної деривації відносять широке коло семантичних перетворень, у першу чергу, різні види перенесень (метафоричні, метонімічні, функціональні), зміну семантичного обсягу слів (розширення та

звуження, спеціалізація значень), семантичні кальки. Семантична деривація належить до вторинної номінації, тобто до «використання вже наявних в мові номінативних засобів у новій для них функції найменування». Також «внаслідок мовної симетрії одна і та ж форма може пристосовуватися для позначень різних об'єктів чи виконання різних функцій...Так утворюються в семасіологічному аспекті вторинні функції, в ономасіологічному – вторинні чи непрямі номінації».

З погляду ономасіології, семантична деривація є використанням імені у вторинній функції (Є. Курилович), тобто вторинною номінацією (В.М. Теля). Розглядаючи семантичну деривацію в парадигмі ономасіології, маємо змогу простежити зв'язок цього процесу з екстралінгвальною дійсністю, врахувати “людський фактор”, що включає усвідомлені й підсвідомі мотиви, “колективне несвідоме”, яке притаманне мовному індивідові й соціуму в момент номінації і впливає на вибір назви.

Семантична деривація в науково-технічній сфері (термінодеривація) ґрунтується на пріоритетності поняттєвого і практичного аспектів, що забезпечує когнітивно-комунікативну єдність усіх лінгвістичних компонентів, які творять терміносистему. Системність термінів виявляється на рівні уніфікованості морфологічних лексико-синтаксичних моделей структурної організації технічної та природничої термінології. Системну організацію термінології забезпечують дериваційні засоби. Термінологічна деривація є однією з галузей сучасної дериватології.

У межах лексичної системи мови терміни проявляють ті ж властивості, що й інші слова, тобто їм властива й антонімія, і ідіоматика. Наприклад, термін «*valve*» у машинобудуванні позначає «клапан», у радіотехніці «електронна лампа», у гідравліці «затвор»; термін «*power*» у фізиці означає «потужність», «енергія», у математиці - «ступінь», в оптиці - «сила збільшення лінзи», а слово «*spiral*» — «гвинтова лінія» у будівництві, «спіраль» у сполученні рекламна спіраль (*advertisingspiral*) означає «процес рекламування нового товару» і, отже, стає терміном, що входить у терміносистему «Маркетинг».

A valve closes against the pressure. – Клапан закривається на зустріч тиску середовища. . The rectifier valve offers a low resistance in the forward direction. -

Вентиль має низький опір у відповідному напрямку. Plate as an element of valve is synonymous with anode and translated as анод. - Анода є елемент електронної лампи є синонімом до слова анод і перекладається як аноді.

Some power is dissipated at anode. - Частина потужності розсіюється на аноді. This article gives only a very general outline of the process whereby atomic power becomes electricity. - Ця стаття дає тільки загальні подання про процес, у якому атомна енергія стає електричною. The power of this D.C. generator is equal to 5 kW. - Потужність генератора постійного струму дорівнює 5 кВт. The accuracy of the root taken may always be checked by raising the number to the power. - Правильність обчислення кореня можна перевірити, звівши число у ступінь. A spiral conveyer is used for pulverized materials. - Гвинтовий конвеєр служить для переміщення пилоподібних вантажів. The three stages of the advertising spiral correspond to the form stages of the product life cycle. - Три етапи рекламної спіралі відповідають чотирьом стадіям життєвого циклу продукту.

Термінодеривація має свою специфіку. При творенні термінів пріоритетним є структурно-когнітивний аспект – тут насамперед відштовхуються від поняття. Дві характеристики терміна – структурно-когнітивна (зв'язок з іншими поняттями певної галузі наукового знання) і лінгвопрагматична (забезпечення фахового спілкування) у науковій сфері виявляються по-різному в теоретичній і практичній ділянках технічної науки. Акт термінологічного словотвору залежить від класифікації понять, уряді яких перебуватиме утворений термін, причому терміни одного класифікаційного ряду в ідеалі повинні бути утворені за однією словотвірною моделлю. Терміни, утворені за допомогою різних дериваційних засобів, входять до певної терміносистеми, яка відзначається строгою логіко-семантичною організацією. Причому рівнява ієрархія поняттєвої структури термінології відображає логіко-поняттєву картину галузі, науки. Певна терміносистема, відображаючи взаємозв'язки між поняттями, не лише репрезентує, а й певною мірою моделює наукове знання і самі ж поняття.

Дериваційні засоби науково-технічної термінології дають можливість усебічно поповнювати склад наукової терміносистеми.

Сучасний стан науково-технічної термінології свідчить про її постійний розвиток, пов'язаний із загальним розвитком англійської мови., адже в останні десятиліття в лексико-семантичній системі англійської мови, зокрема в термінологічній підсистемі, спостерігаються активні, динамічні процеси. Розвиток мови на лексичному рівні пов'язаний, перш за все, з появою неологізмів, тобто слів та словосполучень, що сприймаються носіями літературної мови окремого національного варіанта як нові (за формою або змістом).

Одним з найпродуктивніших семантичних способів поповнення терміносистем новими лексемами в англійській мові є термінологізація загальноновживаних слів. Крім неї, широко використовуються метафоризація та метонімізація загальноновживаних слів і детермінологізація з ретермінологізацією наявних у мові термінів.

Термінологізація – це збагачення фонду термінології наявними мовними одиницями загальнолітературної мови в процесі вторинної номінації. Рух із сфери загальноновживаної лексики до термінологічної відбувається за двома напрямками: шляхом розвитку вторинних термінологічних значень у звичайних лексичних одиницях і шляхом використання загальноновживаних слів у складних термінах. Більшість термінів, які прийшли із літературної мови, утворилися внаслідок звуження обсягу значення загальноновживаних слів. Суть цього способу полягає в тому, що під час звуження значення слова основні диференційні ознаки двох понять стають однаковими, проте для спеціального поняття в термінологічній системі є ще й інші ознаки, притаманні для нового поняття і відсутні в загальноновживаному понятті, наприклад

Звуження значення слова вважається багатьма авторами найбільш розповсюдженим типом семантичного способу словотвору. У цьому зв'язку слід зазначити неправомірне ототожнення звуження зі спеціалізацією. Як справедливо відзначає Є.В.Побережниченко, "спеціалізація значень у змісті термінологізації завжди є в той же час і звуженням, але не будь яке звуження обов'язково призводить до термінологізації".

Стосовно до термінів варто говорити про звуження професійне, технічне, і т.і. про спеціалізацію значення загально повсякденних слів, що приводить до утворення термінологічних одиниць.

Наприклад, дієслово *to land*, що означало «висаджуватися на берег; приземлятися», тепер розширило своє значення й може застосовуватися в значенні «здійснювати посадку на будь-яку поверхню (на воду, на небесне тіло й т.д.)». Особливим випадком зміни значень є розвиток значень від позначення дії або процесу до назви виконавця дії. Наприклад, у реченні: *Fire will be opened only on low attacks* - Вогонь відкривати тільки по низьколетячим атакуючим літакам. Слово *attack*, що позначає дію, уживається в значенні виконавця дії. А англійське слово *notice* відомо в українській мові винятково в значенні "письмове повідомлення, що дає капітану фрахтівник".

Як приклад такого звуження можна навести приклад появи в англійській мові поліграфічного терміну *press* " *a machine for printing, a printing machine*". Загальноживане слово *press* означає " *an apparatus for expressing or extracting the juice, or the like out of anything*".

A printing press is a mechanical device for applying pressure to an inked surface resting upon a medium (such as paper or cloth), thereby transferring an image. - Друкувальна машина - це механічний пристрій для створення тиску на чорнильну поверхню, що опирається на середовище (папіраbotканину), у такий спосіб передаючи зображення.

Таким чином, термінологізація – це процес залучення, або залучення і переосмислення загальноживаних слів у терміносистему для номінації нових понять, а термінологізована одиниця – це колишнє загальноживане слово, яке покинуло межі лексики загального вжитку й у певному контексті та в результаті переосмислення або довантаження набуло термінологічного значення для ідентифікації нового поняття.

Різновидом семантичної деривації та одними з основних семантичних процесів є ретермінологізація (О.В.Суперанська 1989:), або, по іншому найменуванню, "вторинна термінологізація" (О.Е.Павловская, 1987), під якою розуміється "перенос готового

терміна з однієї дисципліни в іншу з повним або частковим його переосмисленням і перетворенням у міжгалузевий омонім" (О.В.Суперанська).

а) *cradle* - *ложемент*: авіаційний термін - *сидіння крісла для льотчика й космонавта, що має певну форму;*

- технічний термін - *опорний пристрій для установки й закріплення на транспортних засобах яких - н. машин, вантажів і т.п.;*

- військовий термін - *невеликий окоп для вкриття піхоти або знарядь;*

б) *step* - *редан*: військовий термін - *відкрите польове зміцнення у вигляді рову, окопу, що має форму виступаючі убік супротивника гострого кута;*

- технічний термін - *виступ у днища глісера, швидкохідного катера або гідролітака, що зменшує опір при русі по воді й полегшуючий відрив від води.*

Процес вторинного запозичення, відомий із середини XVIII століття, активізувався в новітній час і має безпосереднє відношення до інтернаціоналізації лексики, тому що запозичається значення, які "привласнюються" у переважній більшості випадків словам греко-латинського походження або європеїзмам, що входить у міжнародний словниковий фонд (Маринова, 2008).

Встановлено, що технічні терміни також залучені в процес семантичної деривації. Вторинні значення, які з'являються в даних термінів, у більшості випадків також є термінологічними. Досить часто технічні терміни розвивають нове значення на основі метонімічного зрушення. У більше половини таких технічних термінів метонімічне зрушення відбувається по моделі "дія - об'єкт":

captation - *каптаж інженерно-технічні роботи з розкриття й висновку на поверхню землі підземних вод, нафти, газу ..." і "пристрій для ведення таких робіт (колодязь, шпара й ін.)'*;

contact- *контакт зіткнення провідників в електричному колі і місце такого зіткнення, пристосування, деталь, що забезпечують таке зіткнення і т.д.*

Військові й технічні терміни (останні в набагато меншому обсязі) можуть розвивати переносні значення й уживатися в загальнолітературній мові. Перехід термінів у ранг загальноновживаних слів відбувається за допомогою детермінологізації. Процес наближення терміна до загальноновживаного слова називають **детермінологізацією**. Коли лексема переходить до широкого вжитку, вона поступово втрачає основні дефінітивні і системні ознаки, притаманні термінові (тенденція до моносемічності в межах свого термінологічного поля, відсутність експресії, стилістична нейтральність і ін.). Провести межу між термінологією та загальноновживаною лексикою досить важко. Термін, на основі якого виникло загальноновживане слово, залишається в межах своєї терміносистеми без змін подібно до того, як і при термінологізації загальноновживане слово, яке стало джерелом виникнення нового терміна, не перестає функціонувати в своєму загальному значенні. Тому детермінологізація і термінологізація спричиняють появу полісемічних лексем. Здебільшого детермінологізація лексичних одиниць триває досить довго. Перш ніж стати частиною загальнономовного фонду з термінами відбуваються зміни, які формуються протягом чотирьох етапів: 1) народження; 2) стрімке розгортання семантики, яке супроводжується потоком похідних від базового слова; 3) період стабільності, розширення зв'язків з іншими лексичними групами; 4) криза, тобто спад, що супроводжується розмиванням межспеціального терміна (детермінологізація).

При детермінологізації відбувається розширення й трансформація значення терміна. Детермінологізації піддалися такі термінологічні одиниці військової термінології, як *attack - атака, base-база, , landing - десант, maneuvers - маневр, camouflaje - камуфляж і т.д.*

Нові терміни, утворені семантичним способом, виникають і в наслідок таких процесів переосмислення значень загальноновживаних слів як метафоризації і метонімізації.

Метафоризація

Явища метафори та метонімії як різновиди вторинного називання в українському мовознавстві розглядали: Л. Олексієнко, О.

Вербицька, О. Винник, В. Вовк, І. Кочан, Г. Краковецька, Н. Лобур, Л. Малевич, Г. Мацюк, Г. Пастернак, О. Тараненко, А. Шамота та ін.; у зарубіжній лінгвістиці – М. Алексеева, Н. Арутюнова, М. Блек, В. Гак, С. Гусев, М. Джонсон, Дж. Лакофф, Е. Лапіня, Д. Лотте, Є. Опаріна, В. Петров, А. Річардс, В. Телія, А. Шахнарович та ін.

Метафорична номінація є творенням найменувань на основі якої-небудь подібності нової реалії, що позначається, з уже існуючою (за формою, величиною, зовнішньою схожістю та ін.). Дослідники неодноразово відзначали, що в основі метафори лежить образність, будь-яка особливо очевидна риса подібності: «Процес метафоризації – це вміння пізнавати одні предмети через інші, а нові явища – через порівняння з уже відомими. Як і кожне слово, термін внаслідок абстрагуючої роботи мислення узагальнює.

Метафоричне переосмислення первинного значення слова є “універсальним явищем у мові. Вона властива всім мовам у всі епохи, вона охоплює різні аспекти мови і виявляється у всіх її функціональних різновидах”.

Метафоричні процеси ґрунтуються на подібності функцій, форми й розміру, якості й ознак, розташуванні частин цілого. Роль метафори полягає в тому, що вона надає термінові яскравої образності, яка дозволяє заглибитись у те чи інше наукове поняття, окреслити контури його семантики.

З плином часу ми вже не сприймаємо такі утворення як власне метафоричні. Це зумовлено тривалістю вживання їх у музичній термінології. Найбільша образність та експресивність були притаманні метафорі на початку свого існування, згодом вона втрачала яскравість, тьмяніла. Тому тепер у таких термінах вже не вловлюється метафоричне походження. «Експресивність (виразність, образність, асоціативність) зворотно пропорційна їх часу життя у науково-технічній термінології» [Бузулов Е. 1980.].

Переосмислення загальноживаних слів за подібністю форми, розміру, розташування частин відбулось у таких термінах: *rest* - підставка – предмет, на який ставлять що-небудь або який підставляють під щось і *rack* - деталь струнних музичних інструментів, що має форму вертикальної дерев'яної пластинки, на яку спираються

струни; *treatment* - *обробка* – надавання чому-небудь потрібного вигляду, доведення до певного стану і *arrangement* - видозміна музичного твору шляхом гармонізації, аранжування або транскрипції.

Зовнішня подібність і функціональне перенесення можуть поєднуватись під час утворення нових термінів, наприклад, загальнонавчаване значення слова *key* - *ключ* – «знаряддя для замикання та відмикання замка, засува», а в музичній термінології – *clef* - «знак на початку кожного рядка, за допомогою якого встановлюється висота та назва звука».. Отже, основою для перенесення є не лише деяка подібність у контурах, а й те, що є основним – здатність відкривати що-небудь: у першому випадку – засув, у другому – нотний стан.

Слово *язичок* є зменшено-пестливим утворенням до *tongue* - *язик* – «рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини». Саме рухливість, а також зовнішня подібність іє підставою для метафоричного переосмислення. У музиці термін *reed* - *язичок* має таке значення: «деталь дерев'яних духових музичних інструментів; деталь язичкових музичних інструментів».

Отже, на основі метафоричного переосмислення в науково-технічній термінології утворено значну кількість термінів.

Внаслідок творення термінів зміною значення слів загальнонавчаного шару лексики в їхньому семантичному розвитку з'являються закономірності, спільні для різних мов, наприклад, звуження та розширення семантики, зміна обсягу поняття, перенесення назв за різноманітними асоціаціями. Термінне значення, що виникло внаслідок метафоризації чи метонімізації, та основне значення слова можуть співіснувати в мові. Омонімія, що виникла в результаті метафоричного переосмислення слів, не є недоліком, оскільки сфери вживання термінового й основного значень є далекими один від одного.

Метонімізація

Метонімічні процесигрунтуються на перенесенні назви за часовою і просторовою суміжністю, із процесу на результат, із властивості на кількісний показник, з процесу на предмет, із процесу

на властивість, із матеріалу на виріб із цього матеріалу, з родового поняття на видове.

Це такі зв'язки і відносини, як просторові, причинно-наслідкові, атрибутивні, агентивні та ін. Наприклад, термін sun-cell, "electric car" має назву через сонячний елемент, що кидається в очі, який знаходиться на даху машини.

The addition of the Truckee charger will also allow electric car owners to transform their vehicle's from around-town cars to long-distance road trip vehicles. -Приєднання зарядного пристрою Трукії дозволить власникам електромобіля з акумуляторною батареєю трансформувати їхню прогулянкову машину на транспортний засіб, який призначено для їзди на більші відстані.

Основною характерною рисою метонімічних перенесень, порівняно з метафоричними переосмисленнями є їх регулярність. Такого типу найменування творяться у більшості випадків під дією певних семантичних закономірностей на основі певних відомих метонімічних моделей та не подають нових значень, а лише їх типове використання.

Для економічної терміносистеми англійської мови, що виражає у більшості абстрактні поняття, характерними метонімічними перенесеннями є «процес – результат» та «частина – ціле». *Business* – 1) бізнес, діло, підприємництво, торговельна діяльність, системна діяльність, що реалізується у виробничій, промисловій та інших сферах з метою одержання прибутку; 2) підприємство, компанія, організація, фірма, покликана засобами торгівлі задовольнити потреби суспільства і одержати прибуток.

Семасіологічна одноплановість і номінативна функція значень, що виникли в результаті метонімізації, пояснюють причину поширення даного типу семантичного термінотворення.

iron: залізо - праска

glass: скло - стакан

the foot: нога - піхота

coin: клин для чеканки монет – монета

the hands: рука - матроси

Наприклад, серед поліграфічних термінів, утворених шляхом метонімізації, виділяється група так званих епонімічних термінів, що зобов'язані своєю появою метонімічному переосмисленню імен осіб, що є винахідниками першовідкривачами в якій-небудь області чи науки техніки. Так, наприклад, термін *aldine* (альдини, альди) з'являється в результаті метонімічного переосмислення імені друкаря Альда Мануція і позначає книги, надруковані їм, а також книги, надруковані в стилі Альда Мануція. Термін *yarr* (м'яке шкіряне плетіння з кантами) є результат метонімізації імені власного. Такий вид плетіння був винайдений Вільямом Яппом.

ОМОНІМІЯ ТА ПОЛІСЕМІЯ

У лінгвістичній літературі немає єдності поглядів на явище, називане омонімією, і на обмеження його від того, що йменується багатозначністю, або полісемією. При цьому мова йде не тільки про різне застосування терміна "омонім", що саме по собі представляло б не таку вже більше лихо, а скоріше про різне визначення поняття "слово". А також про різний підхід до тому, які можливі розходження між окремими конкретними випадками вживання (відтворення) того самого слова, тобто які розходження між такими випадками сумісні і які, навпроти, несумісні з тотожністю слова.

Слово - основна структурно-семантична одиниця мови, що служить для іменування предметів і їхніх властивостей, явищ, відносин дійсності, що володіє сукупністю семантичних, фонетичних і граматичних ознак, специфічних для даної мови.

Багатозначність (полісемічність) властива як словам, так і морфемам (і кореневим, і афіксальним), вона властива також і конструктивним об'єктам (словосполученням, пропозиціям, текстам). Багатозначність характеризує переважна більшість слів (і самостійних, і службових), у чому легко можна переконатися, відкривши тлумачний словник будь-якої мови.

Існує три типи багатозначності:

1. **радіальна полісемія:** всі значення слова вмотивовані одним і тим же центральним значенням, наприклад: *foreignloan* (іноземна позика), *backtobackloan* (паралельний кредит), *optionloan* (опційна позика) з загальним компонентом «something lent»;

2. ланцюгова полісемія: кожне нове значення слова мотивоване іншим – найближчим до нього – значенням, але крайні значення можуть і не мати загальних семантичних компонентів, наприклад: *taxation (оподаткування)* – 1. a taxing or being taxed; 2. a tax or tax levy; 3. revenue from taxes;

3. радіально-ланцюгова полісемія: *enterprise (підприємство)* – 1. an undertaking, project: a) a bold, difficult, dangerous or important undertaking, b) a business venture or company;

2. willingness to undertake new or risky projects; energy and initiative;

3. active participation in projects.

Полісемія слова значною мірою визначається його основним значенням. Суть прямого номінативного значення полягає в безпосередньому зіставленні мовного знака з позамовним об'єктом, прямою назвою якого він є. Головне значення слова не вимагає контексту. Пряме номінативне значення є парадигматично закріпленим, а в синтагматичному відношенні – більш вільним.

Але від багатозначності (полісемії) варто відрізнити омонімію. Омонімічні знаки мають співпадаючі експоненти (або звукові, або графічні, або й ті, і інші). Важливою властивістю класифікаційної групи є те, що багатозначне слово, потрапляючи в неї, проявляє лише одне зі своїх значень, тому що інші слова групи відіграють роль контексту. Окреме значення слова, виділене за допомогою системної класифікації, називаються семантемою, що означає найпростіший елемент знання. Між семантемами омонімічних слів відсутня зв'язок, що могла б свідчити про відношення семантичної вмотивованості.

В основному намітилися два погляди на омонімію й багатозначність. Відповідно до першого, омонімами зізнаються тільки такі однаково звучні слова, які споконвіку були різними за формою й лише в процесі історичного розвитку збіглися один з одним у єдиному звучанні внаслідок різних фонетичних, і в загальному випадкових, причин.

Всі інші випадки, коли однакова матеріальна, звукова оболонка "одягає" різний зміст, зізнаються явищем багатозначності, полісемії слова.

Відповідно до другого погляду, до омонімів ставляться як слова історично різні, але в силу історичних причин що збіглися, по звучанню, так і ті випадки, коли різні значення багатозначного слова

розходяться настільки, що матеріальна оболонка, що зв'язувала їх, як би розривається, даючи життя двом (або більшій кількості) новим словам.

Омонімія, за словами Д. С. Лотте, може бути кореневою (лексичною), синтаксичною та морфологічною. При утворенні термінів, що складаються з окремих складових елементів, ці елементи можуть також змінювати своє значення та сприйматися як омоніми.

Явищем, схожим на омонімію, є багатозначність термінів, коли терміни також утворюються за допомогою розширення значення. Чітких критеріїв між багатозначністю та омонімією майже не існує. Д. С. Лотте не вважає спосіб переусвідомлення вже існуючих слів дуже вдалим: "Дискусія про так звані "сили інерції" показала, Яким шкідливим є невільно побудований та багатозначний термін" [Лотте 1961].

Хоча можна згадати досить багато більш менш вдаливих випадків утворення нових термінів шляхом надання нового термінологічного значення вже існуючим словам (наприклад, англ. mouse /як комп'ютерний прилад/, яку стало з годиною інтернаціоналізмом; cf. укр. Миша, рос. мышь, нім. Maus тощо), цей спосіб не можна назвати зручним, бо дуже часто така полісемія веде до ускладнення при читанні науково - технічної літератури, інколи - до невільного розуміння того чи іншого терміна навіть через контекст. Тому Д. С. Лотте пропонує багатозначність термінів усувати незалежно від ступеня шкідливості, особливо це стосується однієї термінологічної системи (загальнотехнічної або галузевої). "Кожен з термінів, що належить, наприклад, до специфічної системи автомобільної термінології, вільний мати в цій системі лише одне значення" [Лотте 1961]. Це стосується й словотворчих елементів слова, у першу чергу суфіксів. Р. А. Будагов припускав також існування певної кількості нових значень, "котрі живуть лише в певних усталених словосполученнях" [Будагов 1974].

Усі ці особливості залежати від специфіки певної галузі людських знань. Завдяки використанню способу вторинної номінації термінологія поповнюється кількісно (функції термінів починають виконувати слова, які раніше не були термінами) та якісно (у зв'язку з детермінологізацією термінів утримують нове значення). Це призводить до появи в мові омонімів та багатозначних слів. За наявності спільних рис між двома чи предметами явищами

використовується спосіб перенесення найменування з одного явища на інше на основі метафори та метонімії.

Щодо омонімії термінів, то це досить поширене явище, яке помітно ускладнює роботу будь-якого перекладача. Традиційно виділяється два основних типи термінів-омонімів: міжгалузеві та внутрішньогалузеві.

Міжгалузєва омонімія – це терміни однієї області значення, які піддалися переосмисленню і ввійшли в терміносистему іншої науки. Для міжгалузєвої омонімії характерні, принаймні, дві обов'язкові ознаки: за термінами повинні бути закріплені різні дефініції, і ці терміни функціонують в різних термінологічних системах. Вчені вважають, що в більшості випадків співіснування міжгалузєвих омонімів стало можливим через їх утворення від латинського кореня.

Зрозуміло, що значною мірою характер значення омонімічних термінів визначається належністю оригіналу до тієї чи іншої галузі науки і техніки та конкретною тематикою самого тексту оригіналу.

Досить часто зустрічається й внутрішньогалузєва омонімія термінів, якій характерна одна й та ж форма слова, що має різні значення в межах тієї ж самої галузі науки чи техніки. Наприклад, *account* - 1. рахунок; розрахунок; 2. належний платіж; несплачена боргова вимога; 3. звіт; робити звіт; пояснювати; 4. позов з вимогою до звіту; 5. відповідати; нести відповідальність.

Слід також відмітити, що один і той самий термін може водночас виступати як терміном внутрішньогалузєвої омонімії, так і терміном міжгалузєвої омонімії.

Отже, омонімія – це явище, при якому одна й та ж сама мовна форма має декілька значень, які не мають на відміну від полісемії ніяких загальних семантичних ознак, ніяких загальних елементів змісту та відповідно ніяк не пов'язані між собою. Так, наприклад, іменник *rent* - це і орендна плата; квартирна плата, рента, і *rent* – діра, розпірка; проріз, щілина; розрив в хмарах.

Зазначимо, що омонімічних одиниць в англійській мові набагато більше, ніж в українській, в цілому омонімія не настільки розповсюджена, як полісемія, не дивлячись на те, що вона пронизує не тільки лексику, але й морфологію, словотвір, синтаксис. Важливим фактом є і те, що в мові омонімія може бути перешкодою розумінню та розпізнаванню точного змісту висловлювання.

Вперше Арістотель визначив, що омоніми як “предмети, у яких лише ім’я спільне, а мова про сутність, яка відповідає цьому імені – різна”. Зацікавленість омонімією з’явилася в англійських дослідників дуже давно. Згадку про омоніми можна знайти ще в працях Купера в “Граматичі (1685 року)”, Мердока в “Словнику розрізень”, який вийшов в Лондоні ще в 1811 році. Ці і багато інших авторів наводили довгі списки омонімів, щоб продемонструвати правильну вимову слів.

Зацікавленість у вивченні омонімів, їх походженні та розвитку в окремих мовах, в сім’ях і групах споріднених мов, то розгорталася, то затухала, але ніколи не зникала повністю. Це пояснюється тим, що поява омонімії багатоаспектна і потребує всестороннього мовного аналізу.

Погляди вчених на омонімію як абсолютну універсалію

Процес розробки теорії омонімії має давні традиції і пов’язаний з іменами таких вчених, як М.В.Ломоносов, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, Н.М.Шансїй, Н.П.Колесников, Ю.С.Маслов, М.І.Фоміна та багато інших. В сучасній науці про мову загальнопризнаним є те, що омонімія – абсолютна універсалія. Наявність омонімів в мові є обов’язковою і закономірною, до того ж глибинно зумовленою як фізіологічно, так і самою природою мови як системи.

Л.А.Булаховський (1975: 48) якимось написав, що “омоніми – такі ж законні діти мовного мистецтва, як і всі інші”. Значно пізніше Ю.С.Маслов (1998: 202), досліджуючи проблему подачі омонімів у словниках, відмітив, що “саме у широкому розповсюдженні омонімії і закладена одна з найважливіших відмінностей будь-якої мови, що складалася стихійно протягом віків і тисячоліть від “семантичних систем”, створених людиною”. І.І.Іванова (1995: 57) також вказує на закономірний характер причин, які ведуть до утворення омонімів, “є по суті, випадковим результатом певних закономірностей”. Довгий час омонімія розглядалась “як хвороба, яку необхідно лікувати”. Розповсюдженою є точка зору про те, що синонімія та полісемія – закономірне явище в мовах, що саме функціонування мови як засобу спілкування і пізнання неможливе без цих явищ. Що стосується омонімії, то, навпаки, цей аспект асиметрії мовного знаку багатьма вважається мовною аномалією, завадою в комунікації. Часто слухач опиняється в складній ситуації, коли з кількох різних значень, виражених даною мовною формою,

слід вибрати одне для вірного розуміння повідомлення. Омонімія вносить труднощі і в звичайний процес засвоєння мови, коли той, хто її вивчає нашоухується на те, що одна й та ж мовна форма може мати абсолютно різні значення, - факт, на який в своїй рідній мові він, зазвичай, не звертає уваги. Аналіз таких форм суттєво ускладнює сприйняття іншомовного тексту. В сучасній лінгвістиці прийнято вважати, що омонімія представляє собою лексико-семантичний процес, при якому можлива наявність та функціонування двох чи більше рівнозвучних мовних знаків, які семантично не пов'язані між собою.

Причини появи омонімів

Лінгвісти виділяють наступні причини появи омонімів. А.А.Реформатський стверджує, що в нашій мові найбільше всього омонімів, які виникли завдяки запозиченням (Реформатський, 1986:). О.С.Ахманова, визначаючи достатню активність омонімів, що з'явилися в результаті полісемії, вказує в той же час і на великі труднощі, сумніви, з якими пов'язані пошуки об'єктивних критерій оцінки завершення процесу омонімізації (Ахманова, 1987). В.І.Абаєв (1992) висказав думку про те, що "поява нових омонімів, їх "розмноження" йде в основному за рахунок полісемії". А.І.Смирницький основним джерелом поповнення мови омонімами вважає випадкові звукові співпадіння (Смирницький, 1994: 84).

Термінологічна омонімія

Омонімія термінів це досить поширене явище, яке помітно ускладнює роботу будь-якого перекладача. Традиційно виділяється два основних типи термінів-омонімів: міжгалузеві та внутрішньогалузеві.

Міжгалузєва омонімія термінів

Міжгалузєва омонімія – це терміни однієї області значення, які піддалися переосмисленню і ввійшли в терміносистему іншої науки. Для міжгалузєвої омонімії характерні, по крайній мірі, дві обов'язкові ознаки: за термінами повинні бути закріплені різні дефініції, і ці терміни функціонують в різних термінологічних системах. Вчені вважають, що в більшості випадків співіснування міжгалузєвих омонімів стало можливим через їх утворення від латинського кореня. Наприклад, термін *finish* (від лат. "*finis*") має такі значення: у техніці – "обробка, поліровка, чистова обробка", у текстильній промисловості –

“апретура, чистота поверхні”, у сільському господарстві – “фініш, остання фаза відгодовування”.

У мові науки і техніки особливо поширена омонімія термінів через те, що у терміносистемах різних галузей науки і техніки широко застосовується так зване семантичне словотворення, коли існуючій формі слова приписується те чи інше значення. Так, наприклад, слово *leader* (один з міжгалузевих термінів) у фізиці має значення “іскровий або грозовий розряд, лідер”, у кінематографії – “зарядка ділянки кіноплівки, рекорд”, у кібернетиці – “початок масиву”, у слюсарній справі – “ходовий гвинт”, у геодезії – “попередній мершак”, у гірничій справі – “направляюча стріла копра”, у політології – “провідник, керівник”, у поліграфії – “пунктир, пунктирна лінія”, у ботаніці – “головна гілка”, у сільському господарстві – “основний сорт” тощо (Інші приклади міжгалузевої омонімії термінів див. у додатку №1).

Зрозуміло, що значною мірою характер значення таких омонімічних термінів визначається належністю оригіналу до тієї чи іншої галузі науки і техніки та конкретною тематикою самого тексту оригіналу. Однак, перекладацькі помилки можуть все ж виникати у зв'язку із неправильним вибором значення омонімічного терміну із суміжної галузі науки або техніки. Так медичний термін *debris*, який має два значення: одне ширше, загальномедичне (“чужорідна речовина”), а інше – вузьке, стоматологічне (“зубний наліт”). При перекладі тексту зі стоматології можливий неправильний переклад даного терміну у тому випадку, коли він вжитий у тексті, що перекладається у широкому значенні, а вузький чи широкий контекст не дозволяють визначити, у якому із зазначених значень вжитий цей термін.

Внутрішньогалузева омонімія термінів

Досить часто зустрічається й внутрішньогалузева омонімія термінів, якій характерна одна й та ж форма слова, що має різні значення в межах тієї ж самої галузі науки чи техніки. Прикладом внутрішньогалузевої омонімії може слугувати термін *vat*, який лише в текстильній справі має декілька зовсім різних значень, таких як: “куб”; “ванна, барка, корито”; “група кубових фарбників”. Чи, наприклад, такий термін як *housing* в лише в техніці має декілька значень: “корпус”; “квартер”; “гніздо”; “паз”: “статина” (Інші приклади внутрішньогалузевої омонімії термінів див. в додатку №2).

Слід також зазначити, що один і той самий термін може водночас виступати як терміном внутрішньогалузевої омонімії, так і терміном міжгалузевої омонімії. Візьмемо для прикладу термін *starter*. У спортивній термінології він означає “учасник (змагання)”, а в сільському господарстві – “добрива, що вносяться при посіві”. Це є приклад міжгалузевої омонімії, так як існують абсолютно різні значення в різних галузях. Але якщо цей же термін розглянути в межах однієї галузі, виявляється, що окрім значення “добрива, що вносяться при посіві” у сільському господарстві існує й інша дефініція на позначення даного терміну, тобто “корм для молодняка”.

Омонімія термінів-абревіатур та скорочень

Омонімія існує також у випадку термінів-абревіатур та скорочень. Оскільки абревіатури та скорочення складаються з невеликої кількості літер, то існує ймовірність співпадіння їхніх форм у різних галузях науки та техніки. Наприклад, англійський термін-абревіатура *OP* у технічній терміносистемі позначає “зовнішню приладову дошку”, у видавничій справі – “розпродаж видання”, у термінології поштового зв'язку – “наддрук на лицевому боці марки, що змінює її вартість”, а у метеорології - це “умовна позначка снігової “крупі”. Абревіатура *O.R.* у військовій термінології позначає “канцелярію підрозділу, організований резерв або ж рядовий та сержантський склад”, у метрології – “зовнішній радіус”, у страховій справі – “ризик власника майна або вантажу”, а в електротехніці – “максимальне реле”, у медицині “операційна. Існує як міжгалузева омонімія абревіатур та скорочень, що описана вище, так і внутрішньогалузева омонімія, коли один і той же набір літер позначає зовсім різні поняття. Наприклад, у військовій справі абревіатура *FA* позначає “польову армію; польову артилерію; надбавку на утримання сім'ї та повітряну пригоду”. *OPT* у граматиці означає “оптатив”, у юриспруденції – “оптиція”, у фізиці – “оптика”.

СИНОНІМІЯ

Наймотивованішим і найобгрунтованішим з позицій мовного розвитку є, на наш погляд, розуміння, синонімічного гнізда як історичного утворення для позначення одного поняття або ряду тотожних понять. Визнання одного поняття, що лежить в основі синонімічного гнізда, теоретично з'ясовує питання про межі останнього в рамках термінологічної системи, враховуючи і часткову синонімію, характерну для термінологічних систем української мови.

У загальнолітературній мові синоніми вважаються однією з найважливіших системоформуючих категорій. У термінологічних системах їх роль значно менша тому що в них реалізується переважно тільки різновид синонімії повного і часткового характеру.

Не можна не враховувати і специфіки кожної термінологічної системи щодо синонімії в її внутрішній сфері. Так, зокрема суспільствознавчій термінології, на відміну від термінології технічної, не можна відмовити в синонімічних відношеннях на рівні конотаційних компонентів, частотності вживання, сполучуваності, сфері використання та ін. Зважаємо і на той факт, що, виникнувши у пізнавальному процесі як диференційний знак, термін у подальшому нерідко використовується як засіб пізнання, реалізуючи можливості набувати певних семантичних ознак, внаслідок чого збільшується чи зменшується ступінь його синонімічності з відповідними термінами.

Приймаючи за вихідне визначення синонімів Д. Шмельова, — «синоніми — це слова, неминучими семантичними ознаками яких є тільки такі ознаки, які можуть стійко нейтралізуватися у визначених позиціях», ми свідомі того, що поняття синоніма у термінології відрізняється від поняття синоніма в літературній мові. По-перше, у літературній мові синоніми — це, як правило, слова однієї частини мови. Синоніми у термінології — це терміни, що належать до одного й того ж денотата, але мають відмінності у понятійному плані, а також відрізняються семантикою словотворчих елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування. По-друге, синонімами можуть бути термінологічні одиниці різних структурних рівнів та нерідко різних знакових виражень (H_2O — *вода*). По-третє, це і фонеморфологічні варіанти з відношенням тотожності на рівні сигніфіката, а також відношенням подібності на рівні плану вираження. Цим самим поділяємо думку Д. Шмельова про відсутність абсолютних меж для синонімів». Такий підхід до синонімії дає змогу виявити синонімічні ряди з урахуванням різної близькості значення їх компонентів, концептуальної сутності, стилістичних відтінків на рівні функціонування. І якщо у мові спеціалістів синонімія фактично не ускладнює спілкування у зв'язку з тим, що кожен з термінів безпосередньо зіставлений з позначуваним поняттям і посідає чільне місце у концептуальній системі знаків, то відображення її в словниках

перекладного характеру без урахування повної мовної адекватності ускладнює проблему перекладу наукової літератури.

Уніфікація термінологічних систем вимагає відбору того терміна, який найбільше відповідає позначуваному поняттю. Однак в умовах єдиного інформаційного простору, під впливом рівнодіючих тенденцій — максимальної відповідності структурі національної мови і тенденції до інтернаціоналізації — це складний процес. Деякі синонімічні терміни (передусім дублетні пари) настільки увійшли в конкретні термінологічні системи, що говорити про впорядкованість останніх шляхом усунення одного з синонімічних термінів — означає ігнорувати закономірності розвитку мови. Не можна не враховувати і різних джерел формування термінів. Більшість з абсолютних синонімів у термінологічній лексиці — це пари слів, одне з яких інтернаціональне або запозичене, а інше автохтонне: *вербальний* — *словесний*, *асиміляція* — *уподібнення*, *гідротерапія* — *водолікування*. Можливі й обидва запозичення з різних мов: *десинатор* — *сигніфікат* або обидва автохтонні творення. Так, у системі суспільствознавчих термінів тривалий час фігурував як єдиний термін *возз'єднання*, хоч у 1918 р. акт з'єднання Наддніпрянщини й Галичини був зафіксований національним терміном *злука*. На сучасному рівні розвитку української мови обидва терміни функціонують паралельно.

Основний шлях зміни структури синонімічних рядів у термінологічних системах внаслідок входження у них номінацій полягає в конкретизації ядерної семантичної ознаки. Умови відбору і творення нового терміна в міру посилення інтеграційних зв'язків між елементами кожної термінологічної системи диктує сама система. У суспільствознавчій термінології ці умови, виступають дуже яскраво, що пояснюється її відкритим характером і концептуальним об'єднанням, зумовленим світоглядним характером суспільних наук, поняття яких вимагають нерідко класово-оцінних номінацій.

Синонімічні ряди із значенням оцінки становлять поняттєві і поняттєво-стилістичні синоніми. Наведемо окремі конгруентні ряди такого плану, які свідчать не тільки про взаємодію національних і міжнародних утворень, а й про взаємозв'язок і взаємоперехідність між термінами та за загальноживаними лексемами термінологічного характеру: *зустріч*, *переговори*, *діалог*, *форум*, *брифінг* — поняттєві синоніми; *угода*, *зборище*, *зговір*, *змова*, *торг* — поняттєво-

пейоративні синоніми об'єднані значенням «переговори, зустрічі». Ці термінологічні ряди мають дещо розмиті кордони, однак їх поняттєво-оцінна синонімічність наявна. Аналогічне можна сказати і про синонімічний ряд, об'єднаний значенням «уряд»: *уряд, влада, керівництво, режим, адміністрація* — поняттєво-пейоративні синоніми з позитивною оцінкою. Аналогічно: *голова* — *спікер, деспотія* — *тиранія, хунта, кліка* — терміни з яскраво вираженою пейорацією. Кількість синонімічних рядів зі соціальною оцінкою легко продовжити. Такі ряди здебільшого є поєднанням поняттєвих і поняттєво-стилістичних синонімів, тобто синонімічно-нейтральних термінів і тих, що мають у своєму змісті або на синтагматичному рівні виразну стильову експресію: *ворожнеча, недовір'я* «психологічна війна», «холодна війна», *союзники, соратники, партнери, прихильники, товариші, компаньйони, друзі* тощо.

Є підстави стверджувати, що зміна структури синонімічних рядів (як результат входження у них новостворених національних компонентів і запозичень) полягає в конкретизації ядерної ознаки диференціальними й аспектуальними семами (напр.: термін *купон* як номінація перехідної платіжної одиниці на шляху до відновлення української гривни).

Розгалужені родо-видові пучки лексем на зразок *сателіти, маріонетки, приспівувачі, прихвосні, наймити, найманці, поплічники, слуги, лакеї, ставленики, пішаки, фішки, агенти, холопи; війна, агресія, експансія, інтервенція, втручання, конфронтація, конфлікт, напад, вторгнення, авантюра, загарбання, анекція, окупація, диверсія, провокація, злодіяння, злочин* — з дещо приглушеними синонімічними відношеннями й активними зв'язками між гіпонімами, частина з яких відноситься до термінологічної лексики, а не до термінології, свідчать і про спонтанний розвиток останньої, і про її залежність від загальномовних системоформуєчих категорій лексичної семантики.

У природно сформованих термінологічних системах нерідко для найменування одного і того ж поняття є власний і запозичений терміни, що спостерігається в усіх терміносистемах. Здебільшого вони функціонують на рівні дублетів. У їх конкурентній взаємодії часто закладений певний імпульс для розвитку термінологічних систем.

Запозичення і калькування, пошук відповідних найменувань у загальномовній мові для запозичуваних понять — це ті фактори

розвитку мови, які передбачають неологізацію термінологічних систем. Вона не завершується входженням нових лексем у ту чи іншу термінологічну групу слів. Процес неологізації з цього тільки починається, оскільки інтравокабулярні зміни, що стосуються самої наявності одиниць у словнику певної галузі науки, тягнуть за собою різноманітні інтерлексемні зміни. Ш. Баллі з цього приводу писав: «Слова ніколи не існують самостійно, і нове слово повинне буде зіткнутися з синонімами й антонімами; значення яких воно до певної міри змінить; водночас зміниться й ланцюг асоціацій». Будь-яка поява запозичень і новоутворень у кожній терміносистемі суттєво впливає на синонімічні відношення у її сфері.

Синонімія у термінології кваліфікується як явище негативне. Але вона є, і з нею доводиться рахуватися. Ми переважно розглядаємо її на функціональному рівні з урахуванням синтагматичних конотацій. На рівні ж парадигматики синонімія існує у вигляді дублетності. При наявності семантичних відмінностей між термінами в їх природній сфері здебільшого встановлюється не синонімія, а гіпонімія. Наведемо приклади дублетних пар, які нерідко супроводжуються і дублетністю національних відповідників до запозичених номінацій: *ініціатива* — *почин*, *інспірація* — *підбурювання*, *антагонізм* — *суперечність*, *протиріччя*, *міксер* — *змішувач*, *клема* — *затискач*, *трениальтер* — *роз'єднувач*, *тестер* — *ампервольтметр*, *дисперсність* — *розсіюваність* тощо.

Паралельне вживання власного і запозиченого термінів розглядаємо як вияв взаємодії міжнаціонально-загального і національно-специфічного: *антагонізм* — *суперечність*, *інфляція* — *обезцінення*, *депозити* — *вклади*. Деякі пари наведеного зразка не можна назвати дублетами. Наприклад, термін *податок* має ширше значення, ніж інтернаціоналізм *акциз*, що знаходиться в гіпонімічній симетрії з терміном *мити*. Інтернаціональний термін *інвестиція* є гіпонімом стосовно терміна *вкладення*. На рівні ж функціонування наведені пари часто виступають як синонімічні. Аналогічно: *інвертор* — *перетворювач*, *база* — *основа*. Порівн.: термін *перетворювач* має значення «прилад, який сприймає зовнішню дію і безперервно перетворює її в сигнал, зручний для подальшої передачі», термін *інвертор* позначає пристрій, параметри якого протилежні вхідним. Він використовується в обчислювальній техніці, радіоелектроніці, причому в радіоелектроніці вказує на перетворення,

які змінюють фазу або полярність електричного сигналу, що лише частково відповідає значенню терміна *перетворювач*. Термін *база* у радіотехніці має значення: 1) у біполярному транзисторі — «середня частина між емітерним та колекторним р-п-переходами»; 2) у напівпровідниковому діоді — «об'єм напівпровідникової пластинки між р-п-переходом і не випрямляючим контактом». Термін *основа* вживається у ширшому значенні.

Еквівалентами багатьох інтернаціональних слів-термінів виступають *терміни-словосполучення*, напр.: *іпотека* — позика під нерухомість, *фритредерство* — політика вільної (безмитної) торгівлі, *криза* — економічний спад (міжструктурний рівень). У таких випадках інтернаціональний термін характеризується більшою словотворчою гнучкістю, а у зв'язку з цим зростає його уживаність: *імпорт* — *імпортер*, *імпортований*, *тезаврація* — *тезаврування*, *тезаврований*, *тезавруватися*.

У неоднакових синонімічних відношеннях знаходяться запозичення різного походження, зокрема терміни *денаціоналізація* — *реприватизація*, *боніфікація* — *рефакція*, *репарація* — *контрибуція* збігаються усіма семами, тобто є дублетами. Терміни *муніципалізація* — *націоналізація* — синоніми, що відрізняються однією семою (*муніципалізація* — передача національного майна у відання місцевих органів влади, а не центральних). Однією семою (використання закономірностей соціально-економічних явищ упродовж певного часу) відрізняються також терміни *інтерполяція* та *екстраполяція*. Своєрідний синонімічний ряд з гіпонімічними зв'язками становлять терміни *расизм* — реакційна соціальна доктрина і людиноненависницька практика, скерована на пригнічення народів, які нібито расово неповноцінні; *дискримінація* — обмеження, позбавлення прав певної частини людей на основі расової приналежності; *сегрегація* — вид расової дискримінації; *апартеїд* — принцип расової дискримінації; *геноцид* — винищування окремих груп людей за расовими, національними чи релігійними мотивами.

Органічно властиве термінології явище синонімії може виявлятися і на рівні синхронного існування двох варіантів найменувань — повного і короткого: *ПВЧ* — *підсилювач високої частоти*, *ПТК* — *перемикач телевізійних каналів*, *УПА* — *Українська Повстанська Армія*; *додаткова вартість* — *надвартість*, *тембр звуку* — *звучність*, *приймач дециметрових*

хвиль — *дециприймач, сигнальний електрод* — *мішень*. Така синонімія пояснюється прагненням конденсованості, короткості терміна як особливого виду мовного знака. Однак максимальна відповідність також зберігається хіба що на рівні «аббревіатура — твірне словосполучення». В інших випадках можливе звуження або розширення значення синоніма, напр.: *тембр звуку* — якісна характеристика звуку, а *звучність* входить у звуковий спектр тембру, вказуючи на одну з його оцінок. На міжструктурному рівні «композит — аналітична конструкція» маємо синонімію *запис звуку* — *звукзапис, телевізійна антена* — *телеантена, спінефект* — *поверхневий ефект, флікер-ефект* — *ефект блимання*. Частина цих синонімів є, по суті, варіантами структури і пояснюються прагненням конденсації, тобто короткості терміна. Синонімія у термінології на рівні варіантності — специфічне явище. Терміни-варіанти позначають, як правило, тотожні поняття (одне поняття), але мають певні видозміни на рівні афіксації: *нагрів* — *нагрівання, перевід* — *переведення, розрив* — *розривання*. Вони мають ідентичні й неідентичні значення (терміни з суфіксом *о* можуть позначати, крім значення процесу, ще й значення результату). *Надпродукція* — *перепродукція, антигрипозний* — *протигрипозний, надгенератор* — *супергенератор*. Ці терміни розрізняються префіксами, хоч поняття, яке вони позначають, лишається незмінним.

Явище синонімії може проявлятися і на рівні однієї словотвірної моделі: *відтворення* — *відтворювання, заземлення* — *заземлювання, перетворення* — *перетворювання*. Ці пари диференціюють характеристику позначуваного ними поняття (процесу) щодо тривалості.

На міжзнаковому рівні маємо синонімію у науках точного чи природничого циклу: O_2 — *кисень*, t — *температура*, км — *кілометр*, га — *гектартощо*.

Таким чином, поява синонімії у термінології зумовлена лінгвістичними і екстралінгвістичними факторами. До них належать: 1) постійний розвиток наук, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію; 2) неуніфікованість деяких термінологічних систем; 3) наявність застарілих назв, які функціонують паралельно з новими; 4) паралельне вживання запозиченого і автохтонного термінів; 5) надання переваги

коротким формам, зручним для спілкування та ведення документації, що породжує синонімію різних структурних рівнів.

АНТОНІМІЯ

У кожній термінологічній системі антоніми творять елементарні мікрополя, в межах яких реалізуються відношення протилежності як однієї з суттєвих ознак системності термінології. Поняття завждивиникають парами. Кожне з понять містить свою протилежність, що ґрунтується на відмінності всередині одного й того ж явища (властивості, стану, якості тощо). Протилежність, контрастність понять, якими оперує наука, знаходять в українській мові специфічне вираження в антонімії. Терміни-антоніми характеризуються цілком визначеними парадигматичними властивостями: фронтальною протилежністю і розрізненням за диференційною ознакою, тісно пов'язаною з її основною дефінітивною функцією.

Антонімію у термінології трактують як особливу характеристику лексичного значення слова, особливе відображення протилежного в предметах і явищах об'єктивного світу.

Щодо питання наявності антонімів у термінологічних системах думки вчених розходяться. Так, Л. Новиков заперечує існування антонімічних відношень між термінами. В. Даниленко вважає, що явище антонімії у загальнолітературній мові та мові науки мають багато спільного і суттєво не відрізняються одне від одного. Вчений стверджує: «Явище антонімії, яке полягає в існуванні слів протилежного значення, в термінології репрезентоване чи не ширше, як у загальнолітературній мові». Додамо до цих думок погляд на бінарність наукових понять О. Деборина: «Поняття... народжуються парами... поняття внутрішнього народжуються одночасно з поняттям зовнішнього».

На наш погляд, антонімія є однією з найважливіших системоутворюючих категорій лексики взагалі і властива термінології зокрема. Звичайно, розглядати антонімію термінів без урахування її екстралінгвістичної мотивації неможливо, однак треба враховувати, по-перше, різне вираження понять у конкретних національних мовах; по-друге, живий зв'язок компонентів природно сформованих національних систем із загальною лексикою. Якщо «напруженість», «відносність семантики» (Л. Новиков) у загальному розумінні не характерні для антонімічних пар інтернаціонального характеру, то

відсутність цих властивостей у національних номінаціях протилежних наукових понять доводиться далеко не завжди. Крім цього, у суспільствознавчих науках відносність семантики зумовлена й концептуально.

Ш. Баллі антонімічні протиставлення вважав виявом природного нахилу людського розуму: «В нашій свідомості абстрактні поняття закладені парами, причому кожне зі слів завжди так або інакше викликає уявлення про інше».

Антонімія як семасіологічна, категорія невід'ємна від термінологічних систем, що номінативно систематизують наукові поняття складну й багатопланову мережу протиставлень, суттєво впорядковуючи тим самим термінологічну сферу.

Антонімія у термінології має спільні і часткові форми реалізації, зумовлені якісно багатограними відношеннями протилежності між науковими поняттями. Дотримуємося поглядів Д. Шмельова на зв'язок антонімії з «поляризацією певного семантичного простору», на появу в одиницях лексики «деяких ознак антонімічності», які не є «справжніми» антонімами, однак є ними за суттю відображення поляризації понять.

Осмилення антонімії у термінологічній сфері як одного із регулярних принципів найменування понять із протилежним змістом дає змогу точніше визначити місце терміна в конкретній термінологічній системі у його зв'язках і взаємозалежностях від інших її компонентів, включаючи і процес входження інновацій.

Антонімічні пари у термінології можна розділити на дві групи — *лексичні* та *словотвірні*. Більшість антонімічних пар серед українських термінів мають мотивацію в загальнолексичних антонімах: *прибуток—збиток, збагачення—зубожіння, життя—смерть, зліт—посадка, захворювання—одужання, виробництво—споживання* тощо. Немало антонімічних пар ґрунтується на корекції префіксів. Основи і префікси є регулярними засобами вираження антонімічних відношень у системі термінів. Протилежні поняття в українській мові виражаються чергуванням префікса з його відсутністю, а також за допомогою використання префіксів полярного значення: *перенаселення — недонаселення, недоросток — переросток, недозаплення — перезаплення, сурядність — підрядність*. Найпродуктивнішим способом передачі протилежного поняття є приєднання до терміна стверджувальної семантики

заперечної частки *не*: *рентабельність* — *нерентабельність*, *платоспроможність* — *неплатоспроможність*, *шкідливість* — *нешкідливість* тощо. Значну частину антонімічних пар становлять інтернаціоналізми, які прийшли на український мовний ґрунт готовими дериватами: *позитив* — *негатив*, *імпорт* — *експорт*, *гіпербола* — *літота*, *гіпоксія* — *гіпероксія*, *гіпотаксис* — *паратаксис*.

Протилежність понять у сфері інтернаціональних термінів найчастіше виражається префіксами *де-*, *анти-*, *екстра-*, *інтра-*: *концентрація* — *деконцентрація*, *муніципалізація* — *демуніципалізація*, *ген* — *антиген*, *градація* — *деградація*, *частина* — *античастина*, *гармони* — *антигормони*, *екстраполяція* — *інтерполяція*, *екстралінгвістика* — *інтралінгвістика*.

Окремі терміни мають антонімічну дублетність: *валоризація* — *ревалоризація*. Термін *реприватизація* лише останніми роками реалізував свою вихідну антонімічну пару — *приватизація*. Терміни *демонетизація*, *деномінація*, фактично лише передбачають свій антонімічний компонент — *монетизація*, *номінація*. Полісемічний термін *оригінал* вступає у дві антонімічні пари. У значенні «основа для відтворення, копіювання» його антонім — *копія*; у значенні «текст, з якого робиться переклад» — термін *переклад*; у значенні «малюнок для поліграфічного відтворення» — термін *відбиток*. Це засвідчує, що явище антонімії у терміносистемах навіть на рівні інтернаціоналізмів ускладнюється парадигматичними особливостями загальнолексичних систем.

Для медичної та біологічної термінології типовим є вираження протилежних понять через префікси, що вказують відповідно на надмірність, перебільшення та недостатність, пониження установленої норми: *гіпервітаміноз* — *гіповітаміноз*, *гіпертонія* — *гіпотонія*, *гіперфункція* — *гіпофункція*, *гіпердинамія* — *гіподинамія*, *гіперплазія* — *гіпоплазія*.

Крім однокореневої антонімії, яка ґрунтується на кореляції префіксів, у терміносистемах наявні й антонімічні пари змішаного зразка, де антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших компонентів складних слів при однакових других. Так, усічені основи *макро-*, *мікро-* містять ознаки протилежності розміру, вираженого другим компонентом: *мікроструктура*, *макроструктура*, *мікросистема* — *макросистема*, *мікромолекула* — *макромолекула*, *мікросвіт* — *макросвіт*. Для вираження протилежності

одиночності, чисельності, вираженої другим компонентом складного слова, вживаються усічені основи грецького походження: *моно-* (одно, єдино), *полі-* (чисельний, багато): *моносемія* — *полісемія*, *моногамія* — *полігамія*, *монофонія* — *поліфонія*, *монотеїзм* — *політеїзм*. Найвні в українських терміносистемах і відповідні власне українські структури: *багатозначність* — *однозначність*, *багатоврожайність* — *маловрожайність*, *низьковрожайність*; *багатоплідність* — *малоплідність*. У наведених прикладах антонімічність одного із компонентів складного терміна спричинює антонімію всього складного терміна.

Немало в термінологічних системах і антонімічних пар серед словосполучень: *зовнішня торгівля*—*внутрішня торгівля*, *пряма мова*—*непряма мова*, *односторонній зв'язок*—*двосторонній зв'язок*. Як правило, номінації родових антонімічних термінів-словосполучень виражають єдність протилежних понять, атрибути — протилежні їхніюзнаки, тобто значення атрибутів протиставляються за одним із семантичних компонентів. Приклади свідчать про регламентований, модельований характер вираження антонімічних відношень у системі української термінології. На рівні парадигматичних відношень спрацьовує принцип максимальної відповідності термінів; у полярних відношеннях знаходяться, як правило, національні або інтернаціональні терміни». Однак наявні й деякі винятки з цієї закономірності. Це, зокрема, використання для виразу відношень протилежності різноструктурних термінів на зразок: *безробіття* — *працевлаштування*, *вільна конкуренція* — *монополія*.

Протилежність як єдність тотожності й відмінності у термінології не завжди виражається лексичними одиницями. Нерідко вона просто допускається. У таких випадках або передбачається лексична одиниця, яка знаходиться в опозиції до існуючих, або дві одиниці називають різні поняття, не усвідомлювані ними як протилежності, але передбачувані як певна єдність. Маємо на увазі терміни — антонімічні пари — на зразок *партизація* — *департизація*, *ідеологізація* — що тривалий час уживалися на рівні наявної лексичної одиниці й тієї, яка лише припускала.

Не можна не враховувати і такого факту: у термінологічних системах дихотомія першого рівня «так», «ні» не завжди достатня. Антонімічні й конверсивні кореляції не вичерпують усіх різних видів

протилежності. Так, у формуванні структури суспільствознавчої термінології велике значення має характерний для неї органічний зв'язок антонімії з синонімією і гіпонімією. Синонімічні відношення буквально пронизують антонімічні ряди суспільно-політичної лексики, створюють своєрідні пучки. Наведемо пучок найменувань із загальним значенням, протилежним значенню слову *мир* — *війна, агресія, експансія, інтервенція, втручання, конфронтація, конфлікт, напад, вторгнення, авантюра, анексія, окупація, застосування сили*. Цей ряд можна продовжити лексемами з різних сфер літературної мови, причому нерідко не в прямому, а переносному значенні.

Однією зі системоформуючих категорій, корелюючих лексичну семантику, є конверсія. Вона тісно пов'язана з антонімією. Їх близькість проявляється в тому, що вони зіставляються, хоч і по-різному, з вираженням ідеї зворотності, а відрізняються типами протилежності. На рівні мовної системи у антонімів є середній член протиставлення, що сприяє можливості переходу на рівні мовної діяльності логічних контрадикторних відношень у контрарні, чого позбавлені конверсиви. Вони повністю вичерпують об'єм поняття: *попит* — *пропонування, продаж* — *купівля, кредит* — *борг, кредитор* — *боржник*. Щодо власне мовних відмінностей конверсивів і антонімів, то тут відзначаємо характерний для антонімів збіг (частковий) сполучуваності, що не властиве конверсивам. Відношення передбачуваності один одного, взаємозумовленості і взаємоспрямування програмує утворення навколо термінів-конверсивів і мікросистем конверсивної кореляції: *попит на товар* — *пропонування товару, експорт товару* — *імпорт товару, продаж: товару* — *купівля товару, сфера виробництва* — *сфера розподілу*. Відношення конверсивності спостерігаємо і при побудові аналітичних термінів: *закон попиту і пропозиції, відносини панування і підлеглості, принцип купівлі-продажу*: у таких термінологічних сполуках конверсія спостерігається уже в плані простого перестановлення компонентів (перетворення товарів у гроші — перетворення грошей у товар), яка визначає сутність фіксованих понять у розумінні зворотного напрямку відношень.

ГІПОНІМІЧНІ ПАРАДИГМИ

Класифікація теоретичного матеріалу відбувається передусім через виявлення ієрархії наукових понять. Внаслідок абстракції,

узагальнення, порівняння понять визначається їх місце у понятійній системі конкретної науки. Терміни як спеціально створені номінативні одиниці покликані не тільки виражати суть поняття, а й передавати зв'язки між ними - родо-видові, частини й цілого, суміжності у просторі або часі тощо.

Звідси наявність гіпонімічної, парадигми як однієї з найважливіших категорій, що формують термінологічні структури. Відношення між термінами-гіпонімами розглядаємо як багатогранну опозицію, що ґрунтується на спільності їх категоріальних ознак. Терміни, які виражають поняття видового плану, містять весь той комплекс ознак, що становить значення терміна-виразника родового поняття, плюс деякі додаткові значеннєві ознаки, що звужують об'єм їх значення. Ці додаткові змістові ознаки розрізняють родові й видові терміни, формуючи тим самим приватну опозицію або протиставляючи терміни на позначення видових понять, формують еквіполентну опозицію. Гіпонімічні відношення тісно пов'язані з відношеннями

власне синонімічними, передусім у плані багатозначних термінів. Так, термін *авуария* як гіпонім у парі *вкладиавуарив* входить до синонімічної пари *авуари-інвестиція*. Одночасно він виступає гіперонімом термінів *чек, вексель, перевод, акредитив*, якщо останні передбачають сему *виписаний у іноземній валюті*. З парадигматичної точки зору гіпоніми характеризуються двома видами протиставлення: 1) протиставлення родового (гіперонімічного) і кожного видового (гіпонімічного) значення за відсутністю (наявністю) розрізнувального компонента; 2) протиставлення одне одному всіх видових значень за змістом розрізнувального компонента значень.

Гіпонімічні відношення пронизують кожен термінологічну систему. В суспільствознавчих терміносистемах вони, крім цього, мають свою специфіку: наявність широкої мережі розгалужених родо-видових лексем з дещо приглушеними синонімічними відношеннями й активними зв'язками між гіпонімами, частинам яких відноситься не до термінів, а до термінологічних лексем. Маємо на увазі відношення між такими термінами: *беззаконня, утиск, переслідування, гніт, придушення, цькування, безправ'я, бешкет, злочинство, дискримінація, знущання, збиткування, геноцид, апартеїд, сегрегація, експлуатація,гноблення (пригноблювання, пригнічення), сваволя (свавілля, свавільність), грабіж(здирство), узурпація, мракобісся, «полювання*

на відьом», обскурантизм тощо, які знаходяться у гіпонімічних зв'язках між собою і об'єднані гіперонімом *насилля*. Визначення гіперо-гіпонімічних відношень знаходяться на початковій стадії. Домінує погляд, що гіпонімічні парадигми логічно угрунтовані взаємодією між родо-видовими поняттями та частиною і цілим, «ґрунтуються на імплікації чи виключенні понять». Узв'язавши до уваги, що в логіці поняття імплікації, підпорядкування охоплює лише родо-видові відношення на зразок *трикутник — прямокутний трикутник, наука — кібернетика*, постулюємо: гіперо-гіпонімічні відношення між термінами конкретних систем виникають або внаслідок розвитку синтагмозначень гіперонімів (як у першому випадку), або шляхом актуалізації їх парадигматичних значень, як у другому випадку. Так, гіперонім *арго* має кілька співгіпонімів: *арго жебраків, арго шкільне, арго спортивне*; гіперонім — *рід* — *жіночий рід, чоловічий рід, середній рід* тощо. У цьому випадку співгіпоніми мають стійкий експліцитний характер, вони ілюструють з'єднання попередньо розчленованих образів сприйняття у певні семантичні сутності, що відтворюють зміст видового поняття; і тим самим формують семантику гіпоніма.

Гіперо-гіпонімічні відношення можуть розвиватися й імпліцитно — через актуалізацію парадигмо-значень гіперонімів, напр.: до терміна *застарілі слова* (гіперонім) гіпонімами є терміни *історизми* та *архаїзми*. В окремих випадках гіпоніми можуть стати гіперонімами стосовно інших термінів-гіпонімів уже через розвиток синтагмозначень: *архаїзми лексичні, архаїзми лексико-словотвірні, архаїзми лексико-фонетичні, архаїзми фонетичні* тощо.

У такому утвореному на матеріалі одного гіпероніма мікрополі термінів простежується ієрархічна взаємозалежність термінів, оскільки поділ понять на родові й видові може відбуватися за різними ознаками й у різній послідовності.

Спочатку маємо бінарну опозицію гіпонімів (як у попередньому випадку), далі лакуновий розвиток парадигмо- або синтагмозначень продовжує гіперо-гіпонімічні зв'язки термінів.

Гіперо-гіпонімічні відношення термінів переконливо ілюструє й класифікаційна, побудована шляхом описання інтенціоналу поняття дефініція, типова й обов'язкова для передачі змісту поняття кожної системи. Пояснюючи особливості видового поняття через найближче

родове, ця дефініція не тільки мінімально пояснює зміст поняття, а й відношення його з іншими.

Гіпероніми у таких випадках позначаються формою іменника у Н. в. однини або номінативним словосполученням: Гіперо-гіпонімічні зв'язки між термінами окремої терміносистеми не є незалежним параметром її організації. Так, класифікація українських діалектів за територіальною ознакою передбачає поділ діалектних груп на *поліську*, *південно-західну* і *південно-східну*. Причому можливий подальший етап розвитку синтагмозначень: *поліські діалекти* — *лівобережно-поліські діалекти*, *правобережно-поліські діалекти*, *західно-поліські діалекти* тощо.

Гіперо-гіпонімічні відношення між термінами доповнюються синонімічними, синонімом до першого гіпоніма — термін *східно-поліські* говірки, до другого — *середньо-поліські* чи *волинсько-поліські*. Гіперо-гіпонімічні відношення і багатозначність терміна мають точки дотику. Так, реалізуючи значення «словниковий склад мови» і «сукупність слів певної сфери вживання», термін *лексика* включається у гіперо-гіпонімічні відношення лише в своєму другому значенні (виражаючи їх експліцитно): *лексика активна*, *лексика пасивна*, *лексика термінологічна*, *лексика професійна*. Чим більше співгіпонімів, тим ширше значення гіпероніма.

Отже, семантика гіперонімів формує своєрідну мікросистему, значення в якій перебувають у зв'язку з іншими. Ланцюговий характер розвитку гіперо-гіпонімічних відношень відтворює звуження семантики у напрямі гіперонім — гіпонім, і навпаки — розширення значення від терміна-гіпоніма до гіпероніма. Розвиток цих відношень на основі синтагмо- і парадигм означень взаємозумовлений і пов'язаний. Як форма дієслова гіперонім *дієприкметник* має співгіпоніми — *дієприкметники активні* і *дієприкметники пасивні* (розвиток відношень на основі синтагмозначень). Водночас гіпонім *дієприкметник* входить у мікросистему значення гіпероніма «*частини мови*». Оскільки зв'язок між термінами гіперонім-гіпонім відбиває взаємозалежність між родовим і видовим поняттями, що є вищою формою відображення в свідомості людини сутності явищ, понять і в яких акумульований увесь теоретичний досвід, набутий конкретною наукою, маємо право вважати гіперо-гіпонімічні відношення термінів універсальним

засобом тематичної ієрархічної організації конкретної терміносистеми.

ПАРОНІМИ – це близькі за звуковим складом слова, що називають різні поняття. Виділяють зовнішньосистемну паронімію (одне найменування паронімічної групи належить до терміносистеми, а друге є загальнонавчаним словом або терміном іншої галузі): *циркування – циркування, дефект – дефектон, тензор – цензор*. Найпоширенішою є внутрішньосистемна паронімія, що утруднює вживання термінів: *карбон – карбен, гармонія – гармоніка, капронова – капринова – каприлова кислота*. Серед термінів вирізняємо пароніми трьох типів: автохтонні найменування (*образ – образа, говір – говірка, звичай – звичка*), назви іншомовного походження (*реферат – референт, метил – метилен, екскурс – екскурсія*), українські та запозичені найменування (*нарада – нарація, прокляття – проклітика*). Українські паронімічні назви – це переважно спільнокореневі слова, що відрізняються афіксами (*музичний – музикальний*). Пароніми іншомовного походження поділяють на спільнокореневі (*стенограма – стенографія, концепт – концепція*) та різнокореневі (*тембр – темп, концепція – концесія, хімін – хітин*).

Паронімія в термінології і загальнонавчаний лексиці має спільні риси. Слід пам'ятати, що фонетична близькість паронімічних найменувань може призводити до їх сплутування. Щоб запобігти неправильному вживанню термінів-паронімів, необхідно враховувати семантику словотвірних елементів іншомовного походження.